

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

B E L L E T E N

1 9 5 6

TÜRKÇEDE CİHET VE MEKÂN GÖSTEREN EK VE SÖZLER

SUZAN DURAN

Ö N S Ö Z

Türk dilinde, gerek tarihi devirlerde ve gerek geniş sahalar kaplayan bugünkü şivelerinde, cihet ve mekân gösteren sözler ve bu sözlerin bir çoğunun teşekkülüne sebep olan ekler, önemli bir yer tutarlar. Türkçenin söz hazinesinde böyle zengin bir cihet ve mekân gurubunun bulunmasını Türklerin savaşçı ve akıncı bir millet olmasına hamletmek icabeder kanaatindeyim. İlk Türk boyları komşuları ile daimi mücadele halinde iken hangi istikamette savaşacaklarını, komşularına nazaran hangi yönde bulduklarını tayin etmek mecburiyetinde kalmışlar ve tayin ettikleri yönlere çeşitli isimler vermişlerdir. Nitekim Gök-türklerin sayısız mücadele ve çarpışmalarının canlı bir tablosu olan Orhun âbideleri bunun bir delilidir. Bu âbidelerde mevcut olan kelime sayısının aşağı - yukarı üçte birinin cihet ve mekânla ilgili olduğunu söylemekle bu fikri daha iyi belirtebileceğimi zannediyorum.

Bu derece önemli olan cihet ve mekân gösteren ek ve sözleri şimdiye kadar bütün halinde ele alan bir inceleme yapılmamıştır. Bu konuya giren münferit çalışmalar mevcut ise de bunlar daha ziyade mekân zarfları ve cihetle ilgili bazı sonçekim edatları hakkında Türkçenin sadece bir devir veya tek şivesi üzerinde olmuştur. Meselâ A. von Gabain Alttürkische Grammatik isimli eserinin postposition, adverbe ve directiv bölümlerinde bu konuya temas etmişse de bizim için en önemli olan directiv bahsini çok muhtasar geçmiştir. Yahut, J. Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Gramer) isimli eserinin mekân katmaçları bölümünde, Türkçede cihetle ilgili olan sözleri izah etmeye çalışmışsa

da bazı hatalı fikirleri dolayısıyla bilhassa cihet (Directiv) gösteren ekleri karışık olarak anlatmıştır. (Bu hatalı kısımlara tezin -garu, -gerü bahsinde temas edilmiştir.

Konumuzu ilgilendiren diğer çalışmalar ise daha ziyade bugünkü şiveler üzerinde olmuştur. Msl.: A. von Gabain, Özbek grameri üzerinde; N. K. Dmitriev, Kumuk grameri üzerinde; N. A. Baskakov, Nogay grameri üzerinde; N. P. Direnkova, Oyrat grameri üzerinde; Raquet, Türkî grameri üzerinde çalışırken son - çekim edatları, zarflar bölümünde mekânla ilgili sözlere temas etmişlerdir. (Bu gramerlere ilâve olarak, tezim için istifade ettiğim daha birçokları mevcut ise de bunlar bibliyografyada gösterildiği için burada ayrı ayrı bahsedilmemiştir).

Mamafih bu tezi hazırlarken bütün bu eserleri gözönünde bulundurmayı ve sırasında bunlardan istifade etmeyi de ihmal etmedim.

Tezimin meydana gelmesinde kıymetli yardımlarını esirgemeyen muhterem hocalarım Prof. A. Caferoğlu, Prof. R. R. Arat ve Dr. J. Eckmann'a burada teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

SUZAN DURAN

GİRİŞ

İlk bakışta tezin, iki ayrı konuyu ihtiva ettiği zannedilirse de —ki bu konular: 1) tezin birinci ve ikinci bölümünü teşkil eden, cihet gösteren ekler ve son - çekim edatları, 2) tezin üçüncü bölümünü teşkil eden mekân zarflarından ibarettir— bunları bir tek konuya ithal etmenin faydalı olacağı düşünülmüştür. Esasen birinci bölümde Türkçenin mekân gösteren zarflarının büyük bir kısmına temas edilmiştir (Çünkü bu zarfların meydana gelmesinde cihet eklerinin çok mühim rolleri vardır). İşte, ilk bölümde görülen mekân zarflarına diğerlerini de ilâve etmek üzere bu üçüncü bölüm, tezin konusu içine alınmış oldu.

Birinci bölümdeki mekân zarfları ile ikinci bölümdeki son - çekim edatları diziminde alfabetik bir sıra takibedilmemiş; sadece türkçenin her devir ve sahasında kullanılan çok işlek sözler başa, nisbeten daha az kullanılanlar ise sona alınmıştır. Üçüncü bölümdeki mekân zarfları ise guruplara ayrılmış —ki bu guruplar “ön gurubu”, “arka gurubu”, “alt gurubu”, “üst gurubu” v.b.dir. Bu guruplara ithal edilemeyenler ise bölümün sonunda teker teker sıralanmıştır. Tezin hazırlanmasında

tarama ve fiş usulü esas tutulmuştur. Taranan eserleri üç kısımda gösterebiliriz ki bunlar :

1. Lûgatlar,
2. Gramerler,
3. Manzum ve mensur eserler.

Tarihî devirlerin manzum ve mensur eserlerinin taranmasında, esas metin veya yazma nüshalar değil de bunların transkripsiyonu yapılmış olanları nazarı itibara alınmış, verilen hükümler de bu ikincilere göre olmuştur.

Tezde adı geçen bütün Türk şiveleri Macar türkoloğu Ligeti'nin tasnifine göre sıralanmıştır. ¹

Mekân zarfları ve son - çekim edatları teker teker gözden geçirilirken herbirinin "örnekler" kısmında me hazlar açıkça gösterildiği için o bahsin başındaki toplu malûmatta, verilen hükümlerin hangi eserlere istinat ettiği ayrıca bildirilmemiştir.

Zira bu baştaki kısa ve toplu bilgiler "örnekler" kısmının hülâsâsından başka bir şey değildir.

Türkçede kullanılan cihet ve mekânla ilgili yabancı sözler konuya ithal edilmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

CİHET GÖSTEREN EKLER

- I. -ğaru, -gerü directiv (cihet) eki
- II. -ru, -rû, -ra, -re, directiv (cihet) eki
- III. Dativ - ablativ ekleri
- IV. Ekvativ eki.

I. -ĞARU -GERÜ CİHET EKİ

Türkçenin tarihi devirlerinde büyük bir yer işgal eden bu ek bugünkü Türk şivelerinde ancak kalıplaşmış şekilleri ile kullanılmaktadır. Ekin normal şekli -ğaru, gerü olup, tarihi ve coğrafi şartlar dolayısıyla, bazı fonetik değişmeler göstermiştir. Bu değişmeleri :

¹ Türk lehçe ve şiveleri L. LİGETİ'nin tasnifine göre sıralanmıştır. Bk. G. Bá-rezi Magyar Szofejtő szótár. Budapeşt 1941, s. XV.

-ġaru>-ķaru>-ķarı -ġaru>-ġarı -ġaru>-aru>-arı
 -gerü>-kerü>-keri -gerü>-geri -gerü>-erü>-eri

şeklinde gösterebiliriz. Orhun yazıtlarında normal şekli ile kullanıldığı görülür. Uygur metinlerinde ġ, ķ ve g, k sesleri ekseriya ayırt edilmemekle beraber, bu metinler üzerinde çalışan W. Radloff, Malov, P. Pelliot, W. Bang, R. Rahmeti Arat, A. von Le Coq, A. von Gabain ve F. K. W. Muller gibi türkologların eserlerini nazarı itibara alarak² -ġaru, -gerü, ekleri yanında -ķaru, -kerü eklerinin de bulunduğunu ileri sürebiliriz. Bu ekte sadasızlaşmayı bir kaideye bağlamak güçtür. Msl. muhtelif uygur metinlerinde (M. III. 5 - 3, PP. 33 - 7 v.b.) İçgerü sözü yanında (T.T. III. 12 - 84)te İçkerü sözü mevcuttur. Mamafih -ķaru, -kerü şekilleri daha o devirde kalıplaşmaya başlamış olan sözlerde kullanılmıştır. Herhangi bir isme eklenen -ġaru, -gerü ekleri Uygur metinlerinde asla -ķaru, -kerü olmamış, sadece mekân zarflarına eklenen bu eklerin -ķaru, -kerü olduğu görülmüştür. Esasen mekân zarflarında, kendilerine bağlanan cihet eklerini kalıplaştırma temayülü vardır. Nitekim içre, taşra sözlerindeki -ra, -re ekleri de daha uygurlar devrinde kalıplaşmağa başlamıştır (bk. -a, -ae bahsi)

Diğer taraftan bu ekin XIII. asırda cenup Türkçesinde (Oğuz şivesinde) -aru, -erü şekline girdiğini görüyoruz (çünkü bu şive ek başındaki -ġ, -g seslerini düşürür). Zamanla vokal ahengi tesiriyle de -arı, -eri şekli meydana geliyor ki bu daha ziyade son devirlerin hususiyetidir.

Güney Türkçesinin dışında kalan şiveler ise tarihi devirlerde -ġaru, -ķaru, -gerü, -kerü şekillerini kullanmışlar; son devirde de vokal ahengi temayülüne uyarak -ġarı, geri, ķarı, kerü şekillerini benimsemişlerdir.

-ġaru, -gerü eklerini A. von Gabain, Alttürkische Grammatik s. 91 - 92 de bu devir türkçesinin yegâne directiv (cihet) eki olarak gösteriyor. -re, -ra, -rü, -ru eklerinin ise moğolcadan alındığını bildiriyor (bk. s. 20). Mamafih -ġaru, -gerü eklerini, doğrudan doğruya cihet eki olarak da kabulde bir dereceye kadar tereddüt etmek zorundayız. Bir kerre, ekin iki heceli olması bunun birden fazla ekin yanyana gelmesiyle husule geldiğini düşündürebildiği gibi ayrıca Kaşgarî lûgatinde görülen "içeriye koymak" anlamında içger-fiilinde bir içger-ü gerin-

² Bu eserler için bibliyografya kısmına müracaat.

dium şeklinin, yine bir taşkaru sözünde taşkar-u gerindium şeklinin mevcudiyeti düşünülebilir. Belki de bu gerindium şekilli sözler kullanıla kullanıla sondaki -ğaru, -gerü başlı başına birer ek zannedilmiş ve bu ek diğer sözlerde de tatbik edilmeğe başlanmıştır.

Mamafih bu düşünceleri nazarı itibara almadan -ğaru, -gerü eklerini, şimdilik başlı başına bir cihet eki olarak incelemek daha doğru bir yol olur kanaatindeyim.

-ğaru, -gerü cihet ekleri ya herhangi bir ismin sonuna gelirler—ki bunlar canlı direktif ekleridir. Veya mekân zarflarının sonuna gelirler—bunlar da kalıplamağa mütemayil veya ilk Türk vesikalarından itibaren kalıp laştığı görülen directif ekleridir—. Şimdi bunları iki bölüm halinde inceleyelim.

I. HERHAGİ BİR İSMİN SONUNA GELEN -ĞARU, -GERÜ DIRECTİF EKLERİ

Bu bölümde -ğaru -gerü eklerini canlı birer isim tasrif eki olarak verebiliyoruz. Fakat bu ekin böyle isim tasrif eki olarak kullanıldığı devre türkçenin tarihî devirleridir.

Eldeki vesikaları nazarı itibara alarak bugünkü Türk şivelerinde böyle bir tasrif ekinin kullanılmadığını söyleyebiliriz. Divanü Lûgat-it Türk'ten aldığımız şu misal daha II ne yüzyıldan itibaren bu ekin canlılığını kaybemeğe başladığını açıkça gösterir. D.L.T. II, 83 22; yağı *karu* kiriş *kur*dum “düşmana karşı (doğru) yay *kur*dum”.

Bu misal -ğaru, -gerü eklerinin artık cihet bildiren başlı başına bir söz haline geldiğini gösterir. Fakat J. Deny “Türk Dili Grameri” isimli eserinde bu düşüncenin tamamıyla zıddı olan bir fikir ileri sürmüştür ki, bunu aynen aşağıya alıyorum.

“Dışarı eski şekli tış -ka-rı; içeri, eski şekli iç-ke-ri; buradaki -rı başlı başına bir ek olmayıp bu kelimelerin sonuna getirilen eski türkçenin karşı mânasındaki *karu* kelimesidir ki, bu sonradan ahenge uyarak k(ğ)aru, k(g)erü suretlerini almıştır. Meselâ D.L.T.te yağı *karu* kiriş *kur*dum “düşmana karşı (doğru) yayımı *ger*dim.” Şu halde yok-*karu* “yükseğe karşı (doğru), tış-*karu*” dışı doğru ve Orhun yazıtlarındaki *ilgerü* (ilk-gerü) “ilke başa doğru (karşı)dır”.

Ben, şahsen bu fikrin pek yerinde olmadığı kanaatindeyim. Zira başlı başına bir söz olan *karu*, artık -ğaru, -gerü ekinin canlılığını kaybetmeğe başladığı devirlerde görülür ve pek az misale inhisar eder.

Diğer taraftan J. Deny aru sözünü -aru eki ile değilde -rı eki ile mukayese etmiştir. -rı'dan önceki ka'ya da dativ eki olarak göstermiştir ki bu da tamamiyle yanlış bir yoldur.

-garu, -gerü eklerinin canlılığını gösteren örnekler

a) *Orhun bidelerinde* :

E.T.Y. İş 8 (1, 50) : yazına *oğuz-garu s* taşıqtımız "ilkbaharda Oğuzlara karşı asker çıkardım".

E. T .Y. II D 35 (1,66) : *tabęaę-garu* bardı "in tarafına vardı".

E.T.Y. 20 (1,106) : nre Türk *agan-garu* sleklim temiş "doğudaki Türk hakanına karşı asker sevkedelim demiş".

E.T.Y. 30 (1,110) : Kaganım ben *eb-gerü* tşeyim tidi "hakanım ben eve doğru gideyim dedi".

E.T.Y. İC 8 (1,26) : ol *yer-gerü* barsar "o yere doğru varsa"

b) *Uygur metinlerinde* :

T.T.V. II. 6 - 1 : men sizni birle tengri *yirin-gerü* bargaym" ben sizinle Tanrı ülkesine varacağım".

M. II. 7 - 18 : *yir-gerü* tşmşlerti "yere düşmüşlerdi".

U. IV. 22 - 288 : Amti biz yme ol edglğ stani *ilig-gerü* yakın barıp "şimdibiz yine o iyi Cstanı 'adh., hükümdara yaklaşıp.....

U. IV. 21 - 22 : sini krgeli kşşin *sanęaru* yakın kelyk biz "seni görmek için arzu ile sana yakın galdik".

2. MEKN ZARFLARINA EKLENEN -GARU, -GERÜ DIRECTİF (CİHET) EKLERİ

Bu bölüme giren -garu, -gerü ekine, gerek tarih devirlerde gerekse son yüzyıl Türk şivelerinde sk sık tesadüf edilir. Fakat, sadece mekn zarflarında bulunup bağlandıkları sözlerle kaynaşarak bir isim tabanı mahiyetini alması dolayısıyla bu eki bilhassa bugünkü şiveler için canlı bir ek olarak kabul etmemek zorundayız. Msl. taşkaru sözünün bugün dışarısı, dışarıya, dışarıda, dışarıdan, dışarının, taşkartın, taş-

kartan şekilleri vardır ki -ğaru, -gerü eki burada “taş, tış, dış” sözü ile tamamiyle kaynaşmış iyelik ve tasrif ekleri almıştır. (Bu şekiller için taşğaru bahsine. Hattâ bu ek bazan o kadar kalıplaşmıştır ki, bağlandıkları kelimenin mânasını da göze çarpar bir şekilde değiştirmemiştir. Msl. *evin içerisi ile dışarı aynı renktedir*, cümlesi ile *evin içi ile dışı aynı renktedir*, cümlesi eşit anlamdadır. Aynı zamanda bu cümlelerdeki *içerisi* sözü ile *içi* sözü arasında hiçbir mâna farkı görülmez.

Bugün, ölü ek nazarı ile baktığımız -ğaru, -gerü eklerinin yerini işgal eden başka bir directif eki de mevcut değildir. Zira directif eki olarak tanıdığımız -ru, -rü, -ra, -re ekleri de bugün için canlı birer ek sayılamazlar. Bu ekler -ğaru, -gerü’ye nazaran daha sonraki yüzyıllara kadar canlılığını muhafaza ettiği halde yavaş yavaş ortadan kaybolmuş ve bugün ölü bir ek sayılmıştır.

Türkçede kullanılan bu iki çeşit directif eki de ortadan kalkınca bu eklerin yerini -a doğru, -a karşı, -a kadar, -a degin, -den yana v.b. edatları işgal etmiştir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, türkçede bugün bir directif eki mevcut değildir. Bu ekin fonksiyonunu üzerine alan bazı edatlar mevcuttur.

-ĞARU, -GERÜ EKLI MEKÂN ZARFLARI A. İÇGERÜ

İçgerü sözü ve bunun fonetik değişmeler gösteren şekilleri gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü Türk şivelerinde sık sık görülen ve “içeri, içeriye, içeride” ayrıca Uygur metinlerinde mecazen “saray” anlamlarında kullanılmış olan bir mekân zarfıdır. İlk örneğine Uygur metinlerinde rastladığımız bu sözün zamanla fonetik inkişaf gösterdiğine şahit oluyoruz. Daha Uygur metinlerinde içgerü yanında içkerü şekli mevcuttur. (Burada -gerü’nün -kerü olması sadasız ç sesinin tesiriyledir). İçgerü sözünün tarihî inkişaf şekilleri: içgerü > içkerü > içkeri, içgerü > içkeri, içgerü > içkerü > içkeri, halinde belirtebiliriz.

Divanı Lûgat-it-Türk’te içgerü sözünün hiçbir örneği mevcut değildir. Çağatay şivesinde *içkerü* ve *içkeri*, Osmanlı türkçesinde *içerü* ve sonraları *içeri* şekilleri kullanılmıştır (Osmanlı Türkçesinde -gerü ekinin -erü olması bu şivede ek başındaki ğ ve g’lerin düşmesi neticesidir). Eski osmanlıcada nadir olarak *çerü* ve *çeri* de mevcuttur.

Bugünkü Türk şivelerinde de bu söz daima vokal ahengine uymuştur. Sibiryâ ve Kıpçak şivelerinde *içkeri* Türkî şivelerinde *içkeri* yahut *içgeri*, Oğuz şivelerinde ise *içeri* şekli kullanılmaktadır. (Bütün bu şekillerin misalleri içgerü'nün örnekler kısmında gösterilmiştir).

İÇGERÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) Uygur metinlerinde :

- M. III. 5 - 3 : *içgerü* kirip ölüğ birle yattı "içeriye girip ölü ile yattı".
 A. Yar. 74 - 15 : arığ içinte tağı *içgerü* kirtiler "orman içinden daha içeriye girdiler".
 T.T. III. 12 - 83 : *içkerü* "içeri"

b) Çagatay türkçesinde :

- B.T.L. : *içkerü*, *içkeri* "içeri".
 Mehdi. : anca boldı ten oğındın *içkeri* taşkırı yol "vücudünün okundan içeride ve dışarıda o kadar yol oldu ki" (Nevâî).

c) Osmanlı türkçesinde :

- Yus. 19 - 15 : çün yusuf büthaneyeye girdi *içeri*
 Ris. B. s. 40 : bir kimsenin kapusu yarıngından ya bir delikden *içeri* bakmak.
 Ris. B. s. 67 : *çerüden* "içeriden".

d) Sibiryâ şivelerinde :

- (Rd.) Teleüt ş. : *içkeri* pas "içeriye gir".

e) Kıpçak şivelerinde :

- (Rd.) Kuman, Karaimş. : *içkeri*.
 (Kırgı. Söz.) Kırgız ş. : *içkeri*.

f) Türkî şivelerinde :

- (Rd.) Tarançi ş. : *içkeri*.
 (Rağ.) Türkî ş. : *içgeri*.

g) Oğuz şivelerinde :

- (K.T.) Türkiye T. : *içerü*.

B. TAŞĞARU

Taşğaru ve bunun fonetik değişmelere uğrayan şekilleri türkçenin tarihî devirlerinden bugünkü şivelerine kadar intikal etmiş olup “dış, dışarı dışarıda” mânalarında kullanılmış bir mekân zarfıdır. İlk örneğine Uygur metinlerinde rastlıyoruz. Bu metinlerde ekseriya *taşkaru* (sadasız konsonantlar) şeklinde olup (M. I, 7 - 16) da ise *taşğaru* tarzında kullanılmıştır. Bu metinlerde normal şekli olan taşğaru hiç mevcut değildir. Divanû Lûgat-it Türk'te bu sözün hiç bir örneğini göremiyoruz. Oğuz kağan destanında bu söz -n instrumental eki almıştır. *Daşkarun* daşkaru-n gibi Codex Comanicus'de *taşkari* şekli mevcuttur. Çağataycada *taşkaru*, *taşkari* ve nihayet *tışkari* tarzındadır. (Taş sözünün tış ve dış şeklindeki inkişafı son devirlere aittir. bk. s. 104 taş bahsi). Osmanlı türkçesinin ilk devirleri için bu sözün hiç bir örneği bulunamadı. Mamafih mevcut ise *daşaru* şeklinde olması icabeder. (Çünkü ek başındaki ğ, g sesleri düşer ve söz başındaki t- ler d- olur). Osmanlıca'nın son devirlerinde dışarı şekli kullanılmıştır. Son devir Türk şivelerinde bu söz her sahada vokal ahengine uymuştur. Umumiyetle Sibiryâ şivelerinde *tışkari* ve *taşkari*, kıpçak şivelerinde *tışkari*, *tışkari*, Türkî şivelerinde *taşkari*, *tışkari*, Oğuz şivelerinde ise *dışarı* şekli kullanılmaktadır.

TAŞĞARU SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) Uygur metinlerinde :

- P.P. 17 - 1 : *taşğaru* ilinçüke atlanturdu erti “dışarıya gezmeğe atlandırıydı”.
- A. Yar. 100 - 22 : balıktın taşğaru önüp... “şehirden dışarıya çıkıp...”

b) Çağatay şivesinde :

- J. Deny, s. 599 : tasavvurdin *taşkari* “tasavvurdan dışarı” (Nevai, Mul. Lûg., s. 2).
- B.T.L. : taşkaru, tışkari “dışarı”.
- Şeyh Sül. : tışkari “dışarı”.

c) Sibiryâ şivelerinde :

- (Rd.) Altay ş. : tışkari, tışkar “dışarı”-
- (Rd.) Teleüt ş. : tışkari, tışkar “dışarı”.
- (Castrén) Koybal ş. : taşkar “dışarı”

c) *Kıpçak şiveleri* :

- (Kırg. Sözü), Kırgız ş. : tışkarı “dışarı”.
 (Rd.) Kazan, Karaim ş. : tışkarı “dışarı”.
 (Proben III). Kazak ş. : tışkarı “dışarı”.
 kadın *tışkarı* şıktı “kadın dışarı çıktı”
 (Karmak Salğan Cigit hikâyesi, 138).

C. YOKĞARU YOKARU

Türkçenin tarihî devirlerinde ve bugünkü şivelerinde çok kullanılmış olan *yokğaru* ve bunun fonetik değişmeler gösteren şekilleri (ki bunları *yokğaru* *yokkaru* > *yokaru* > *yokarı* > *yukarı* şeklinde gösterilebilir) bir mekân zarfı olup, üst, üste, yukarı anlamlarındadır. Divanü Lûgat-it Türk'teki *yokyer* “yokuş yer” sözünü nazarı itibare alarak bunun normal şeklinin *yokğaru* olduğunu söyleyebiliriz.

Daha ilk Türk metinlerinden itibaren *yokğaru* normal şeklinin yerine *yokarı* şeklinin kullanılması yan yana gelen benzer seslerden birinin düşmesi neticesidir.

Yokaru sözünün ilk örneğini Orhun âbidelerinde buluyoruz. Fakat burada *yokaru* yanında bir de *yügerü* sözü mevcuttur ki bu ikincinin izahı şimdilik mümkün değildir. (ayrıca T.T. IV not 36 da *yügerü* sözüne hali hazırda, halen mevcut olan anlamı verilmiştir). Diğer taraftan Orhun âbidelerinde bu söz *yukarı* mânasında kullanılmıştır.

Yokğaru sözü Uygur metinlerinde *yokaru* Divanü Lûgat-it Türk'te *yokaru*, *yukaru*, *yokar* şeklindedir. Bu *yokar* sözüne ayrıca Atebetü'l-Hakayık'ta da rastlıyoruz. İbnü Mühenna Lûgatinde görülen *yokkaru* normal şekle en yakın olanıdır. Çağataycada gene normal şekle yakın olan *yokkaru* ve *yokkarı* kullanılmıştır. Osmanlıcada ise *yokaru* (ve sonraları *yokarı*) şekilleri mevcuttur.

Bugünkü şivelerde hepsinde vokal ahengi esas olmak üzere a. Sibirya şiveleri: *yogarı*, *t'ogarı*, *d'ogarı*; b. Kıpçak şiveleri: *yokarı*, *yugara*; c. Türkî şiveleri: *yokar*; d. Oğuz şiveleri: *yokarı* ve *yukarı* şekillerini kullanmaktadır.

YOKĞARU SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

- E.T.Y. (25 1,108) : *yukaru* at yete yadağın ığaç tutunu
 ağıttım “yukarıya doğru atlarımı ye-

dek yaya halinde ağaçlara tutunarak
ilerlettim”.

E.T.Y. II D 2 (1,60) : közi *yügerü* körti “gözü yukarıyı gördü”.

b) *Uygur metinlerinde* :

T.T.V. 4 - 4 : tiz *yokaru* bileketegi suw uluğ titir
“dizden yukarı bele kadar Su Ulu denir”

M.I. 6 - 1 : Basın *yokaru* kötürüp “başını yukarıya
kaldırıp”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

yokaru=*yukaru*=*yokar* “yukarı”.

d) *Atabetü'l-Hakayık'ta* :

bilig birle ‘alim *yokar* yokladı “âlim bilgi
ile yükseldi”.

e) *Abû Hayyan'da* :

yokaru “yukarı”.

f) *İbnü Mühenna'da* :

yokkaru “yukarı”.

g) *Çagatayca'da* :

Rd. : su *yokkaru* su koyı tañg atğunca barur-
lar “ırmak (boyunca) sehre kadar
yukarı aşağı dolaşırlar” (Babürnâme).

h) *Osmanlıca'da* :

V. Gülşah : *yokaru* tarttılar ol tolu ayı “o dolun
ayı yukarı çektiler”.

i) *Sibirya şivelerinde* :

[Gombocz) Koybal ş. : t'oğar, d'oğar “yukarı”.

(Gombocz) Kaç ş. : d'oğar “yukarı”.

(Gombocz) Baraba ş. : *yogarı* “yukarı”.

j) *Kıpçak şiveleri* :

(Rd.) Kuman ş. : *yokarı* barıp körüngiz “yukarıya gidip
görünüz”.

(Gombocz) Tobol ş. : *yugara* “yukarı”.

k) *Türkî şivelerinde* :

(Rd.) Tarançi : *yokar* msl.: yokarga, yokartin.

1. *Oğuz şivelerinde* :

(Gombocz) Türkiye ş. : *yokarı*.

(Türk. Söz.) Türkiye ş. : *yukarı*.

(Rd.) Kırım ş. : *yokarı*.

D. İLGERÜ

Türkçenin her devir ve sahasında sık sık kullanılmış olan *ilgerü* sözü *ileri*, *öte* anlamlarındadır. Normal şekli *ilgerü*>*il-gerü*'dür (Altürkische Grammatik'in sözlük kısmında *il* "şark, ön"). Zamanla fonetik değişmeler de göstermiştir. Bu değişmeler :

ilgerü>*ilgeri* *ilgerü*>*ilerü*>*ileri*

şeklinde tesbit edilebilir. İlk örneğini Orhun âbidelerinde görüyoruz ki burada daha ziyade şark anlamında kullanılmıştır. Çünkü Göktürk'ler için şark "ön kısım, ileri kısım"dır³.

Uygur metinlerinde yine *ilgerü* şekli görülür. Divanü Lûgat-it Türk'te bu söz mevcut değildir. Abû Hayyan'da *ilgerü*, Codex Comanicus'da *ilgari* olarak kaydedilmiştir. Çağataycada *ilgerü* eski osmanlıcada *ilerü* ve sonraları *ileri* şekli kullanılmıştır.

Bugünkü şivelerinin hepsinde vokal ahengi esas olmak şartıyla Sibirya Kıpçak ve Türkî şivelerinin her üçünde de *ilgeri*, Oğuz türkçesinde ise *ileri* şekilleri kullanılmaktadır.

İLGERÜ SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. I. C. 3 (1,22) : *ilgerü* şandun yazıka tegi süledim "şarkta Şandun ormanına kadar sefer ettim".

E.T.Y. I D 12, II (1,34) : *ilgerü* kırigaru sülep tirmiş "ileri geri (şerka ve garba) sefer ederek ilerlemiş".

b) *Uygur metinlerinde* :

M. I. 26 - 27 : yme yokaru kodı *ilgerü* kirü atı istilmiş "yine yukarı aşağı ileri geri adı işitilmiş".

³ Bk. Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması, Türk Amacı s. 136-137, sayı 3.

c) *Oğuz kağan destanı'nda :*

16 - 215 : dağı *ilgerü* kiddiler “yine ileriye git-tiler”.

d) *Çağataycada :*

Rd., B.T.L. : *ilgerü* “ileri”.

e) *Osmanlıcada :*

Risalet., s. 104 : mürebbisüz *ileri* varmaya işi “mürebbisiz işi *ileri* gitmez”.

Kıyas. : Yakub ayıttı *ilerü* gel “Yakup *ileri* gel dedi”.

f) *Sibiryâ şivelerinde :*

(Rd.) Teleüt ş. : *ilgeri* “ileri”.

(Rd.) Küerik ş. : *ilgeri* parı kerek “önde gitmek gerek”.

g) *Kıpçak şivelerinde :*

(Kırg. Söz.) Kırgız ş. : *ilgeri* “ileri”.

h) *Türkî şivelerinde :*

(Raq.) Türkî ş. : *ilgeri* “ileri”.

(Özb. Gr.) Özbek ş. : *ilgeri* “ileri”.

i) *Oğuz şivelerinde :*

(Türk. Söz.) Türkiye ş. : *ileri*.

E. KURIGARU

Yalnız Orhun âbidelerinde görülen *garb*, *geri*, *geriye doğru* mânalarında kullanılmış olan bir sözdür. Ekseriya *ilgerü* sözü ile beraber bulunur.

E.T.Y. I C 4 (1,24) : *Kurıgaru* yençü ögüz keçe “garpte inci ırmağını geçerek...”.

E.T.Y.ID12.IID11 (1,34): *ilgerü kurıgaru* sülep tirmiş “ileriye geriye (şarka ve garbe) sefer ederek derlemiş”.

F. YIRGARU

(*yırıgaru*)

Yalnız Orhun âbidelerinde görülen bir sözdür. Şimal, yukarı,

şimalde anlamlarında olup *yır* veya *yırı* sözünün ⁴ -garu cihet ekiyle birleşmesinden hasıl olmuştur. Misaller :

E.T.Y. I C 4 (1,24) : *yırġaru* yer bayırku yerine tegi süledim
“şimalde Yer Bayırku yerine doğru asker sevkettim”.

E.T.YID22,IID23(1,42) : *yırġaru oġuz budun tapa!* “şimalde Oġuz kavmine doğru...”.

G. BİRGERÜ

Orhun âbideleri ile Uygur metinlerinde görülen ve farklı farklı mânalarda kullanılan bir mekân zarfıdır. Orhun âbidelerinde *cenup* Uygur metinlerinde ise *hep bir arada, bir tafa doğru* anlamlarındadır. Bu söz, *bir* veya *biri*'nin -gerü eki ile birleşmesinden hasıl olmuştur. *Bir-gerü, biri-gerü* ⁵.

a) *Orhun âbidelerinde :*

E.T.Y. I C 3 (1,22) : *birgerü* toġuz ersinke tegi süledim “cenupta Dokuz Ersine kadar sefer ettim”.

b) *Uygur metinlerinde :*

A. Yar. 13 - 5. : ötrü ħamaġun *birgerü* öze turup yıġlaştılar “sonra hepsi bir arada (beraber) ayakta durup aġlaştılar”.

Not : Alexander Castrén, Koibalischen und Karagassischen isimli eserinin sözlük kısmında Koybal ve Karagas şivelerinde bugün bir *birger* sözünün mevcudiyetini ve bunun *ileri, daha uzak* anlamlarında olduğunu bildirmiştir.

H. YAŒARU YAŒARU

(yan-ġaru)

Uygur metinlerinden T.T.I. ve eski Osmanlı metinlerinden Şeyyad Hamza'nın Yusuf ve Züleyha'sında görülen *yan, yana doğru* anlamlarında bir sözdür.

T.T.I. 10 - 75 : *yala yaŒaru* ökleür “iftiraŒyana doğru büür”

⁴ Bk. A. von Gabain, Alltürkische Grammatik, sözlük kısmı: *yir, yır yırı, ir* “orada, solda, şimalde”.

⁵ Aynı eser, sözlük kısmı: *bir, biri, bır* “burada, sağ taraf, cenup”.

Yus. Z. 26 - 9. : Yusufî koydu hoca bir yanaru "hoca Yusuf'u bir tarafa (bir yana) biraktı".

I. YAĞARU YAĞARU (yak-ğaru)

Yalnız Orhun âbidelerinde görülür, *yakın*, *yakına doğru*, *yana doğru* anlamlarında kullanılmış bir edattır. Yak "yakın, kenar" kelimesi ile -ğaru ekinin birleşiminden husule gelmiştir. Yanyana gelen benzer hecelerden birinin düşmesi ile *yağaru* şekli de kullanılmıştır.

E.T.Y. I C7,II Ş6(1,26) : *yağaru* barıp "yana (yakına) gelip"

E.T.Y. Ş 4 D 8 (1,170): *yakğaru* şekli görülür. Fakat bu "çağda, zamanda, yakında" gibi zaman mefhumu olarak kullanıldığından misal buraya alınmadı.

J. ORTUSIÑARU (ortu-sı-n-ğaru)

Yalnız Orhun âbidelerinde bulunan *ortasına doğru*, *yarısına kadar* anlamlarında olan bir sözdür. Ortu "orta" sözünün iyelik ekli şeklinin -ğaru eki ile genişletilmiş olduğunu gördüğümüz bu *ortusiñgaru* ekseriya *tün* ve *gün* sözleri ile zaman ifadesi için kullanılmıştır.

E.T.Y. II Ş 2 (1,56) : *yırğaru tün ortusiñaru* "şimalde gece ortasına kadar (yarısına doğru)".

K. ONGARU (onğ-ğaru)

Uygur metinlerinden Uigurica II.'de rastlanan *sağa doğru* anlamında kullanılmış bir sözdür. Normal şekli *onğgaru* < *onğ-ğaru* olup yan yana gelen benzer hecelerden birinin düşmesi ile *onğaru* olmuştur.

U. II 41 - 17. : üç yolu *onğaru* tegzinmek "üç yolu sağa doğru devretmek..."

ANGAR (añar - añaru)

Türkçenin bir directiv eki olarak tanıdığımız, -ğaru, -gerü eklerinin sonundaki -u, -ü seslerinin zaman zaman düştüğünü ve bu ekin

-ğar, -ger şeklini aldığını müşahede edebiliyoruz. Bilhassa aṅgar < aṅgaru, sīṅgar < sīṅgaru, yoḡgar = yoḡar < yoḡgaru = yoḡaru sözlerinde bu ekin -ğar, -ger şeklini açıkça görüyoruz (bk. sīṅgar, yoḡar).

-ğar, -ger eklerine -ğaru, -gerü'nün fonetik değişmelere uğrayan şekli değil de, başlı başına cihet gösteren başka bir ek nazarı ile bakmanın doğru olmayacağı kanaatindeyim. Esasen -ğar, -ger ekli sözlerin birkaç misale inhisar etmesi ve bu sözlerin -ğaru, -gerü ekli şekillerinin de kullanılması bunu açıkça gösterir. Meselâ Orhun âbidelerinde aṅgar "ona, ona doğru" sözü yanında aynı anlamda aṅgaru sözü de mevcuttur. Bk. E.T.Y. 20 (1,106). Yine meselâ Uygur metinlerinde kullanılan sīṅgar "taraf, tarafa, cihetine" sözü yanında Atebetü'l-Hakayık'ta sīṅgaru sözü aynı anlamda kullanılmıştır (bk. Atebetü'l-Hakayık 336).

Aṅgar sözü (ol) işaret zamiri ile (-ğaru) direkti ekinin birleşiminden husule gelmiştir. *Oraya, ona doğru, ona* anlamlarında kullanılır. Bu sözde, an < ol kökünü bir şahıs zamiri değil de bir işaret zamiri olarak nazarı dikkate almak lâzımdır. Şahıs zamiri değildir; çünkü añar sözü yanında hiç bir zaman mañar = bañar, sañar şekillerine rastlanmamaktadır. Halbuki bu sözün yanında bazan buñar = muñar "buna" (M. I. 23 - 8), şuñar (Dmitriev, s. 78) "şuna" şekilleri görülmektedir. Diğer taraftan añar sözünün her devir ve sahada şahıs zamiri olarak kullanılmasının sebebini de bu sözün kökü olan *ol*'un hem şahıs zamiri hem de işaret zamiri olarak kullanılmış olmasına atfetmek icabeder.

Añar sözünün normal şekli olan *añaru* daha ziyade eski Osmanlı metinlerinde kullanılmıştır. Fakat bu sözün gerek şekli gerek mâna benzerliği yüzünden *ınaru* "oraya, ileri, öte" sözünün yerinde kullanılması dikkate değer. Bu da *ınaru* gibi ekseriya berü sözünden önce gelir ve *ileri beri* anlamında kullanılır.

Añar sözü bugün de bazı şivelerde mevcuttur. Fakat fonetik değişmeler de gösterir. Meselâ Balkar şivesinde *aññar*, Kumuk şivesinde *oğar* şeklinde telâffuz edilmektedir.

AÑAR (AÑARU) SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) Orhun âbidelerinde :

- E.T.Y. 24 (1,108) : *añar* yatıp... "oraya yatıp..."
 E.T.Y. 20 (1,106) : *añaru* sülemeser kaçımın erser ol bizni...

“ona karşı asker sevketmezsek kaçınır isek o bizi”.

b) *Uygur metinlerinde :*

M. 250 - 50 : yme yil tñgri aᅇgar oᅇşayur “yine yel Tanrı ona benzer”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk-te :*

II. 81 - 15 : aᅇgar yakıldı “ona yaklaşıldı”

III. 63 - 6 : udhuzı aᅇgar yukdı “uyuzu ona geçti”

d) *Osmanlıcada :*

Tar. Söz. 1 : ol hükümden aᅇaru kul geçemez “o hükümden ileri kul geçemez” (Garip-nâme)

Tar. Söz. 1 : birliği bildin ise gel beri, yoğ ise git aᅇaru “birliği bildi isen buraya gel, yoksa öteye git” (Sır-ül Esrar vü Matla-ül Envar).

Tar. Söz. 1 : ᅇadem ᅇodı çü ‘arşdan aᅇaruya “arştan ileriye ayak basınca” (Şehnâme tercümesi).

e) *Kıpçak şivelerinde :*

(Pröhle) Balkar ş. : aᅇᅇar “ona, oraya”.

(Dmitriev), Kumuk ş. : oᅇar “ona, oraya”.

II. -RU, -RÜ, -RA, -RE CİHET EKİ

Türkçenin tarihî devirlerinde ve bilhassa Orhun âbideleri ile eski Osmanlı metinlerinde büyük bir yer işgal eden -ru, -rü, -ra, -re ekleri eldeki vesikalara göre bugünkü Türk şivelerinde ancak kalıplaşmış şekilleri görülen direktiv (cihet) ekleridir. Bu eklerin dördü de normal şekillerdir. Kalın sözlerden -ru, -ra, ince sözlerde -rü, -re kullanılır. Kalın sözlerden hangilerine -ru hangilerine -ra yine ince sözlerden hangilerine -rü yahut hangilerine -re eklendiği bir kaide halinde gösterilemez. Daima karışık olarak kullanılmışlardır.

A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* 186 da “-ru, -rü, -ra, -re eklerinin kullanıldığı nadir mefhumlar, türkçede böyle bir direktiv ekinin kabul edilmesi için bize hak vermemektedir. Moğolcanın Ordos

lehçesinde -ru, -rü, -ra, -re direktiv ekleri vardır. Belki de türkçenin nadir olarak kullandığı bu ekler böyle bir uzak akraba dilden alınmıştır. Bazı kelimelerde de belki bir fiilin faktitiv halinin gerundium şeklidir. Meselâ taşra<taş-ı-ra gibi". Fakat diğer taraftan (Özbekische Grammatik 221) isimli eserinde ise -ru, -rü, -ra, -re ekinin moğolcada çok az kullanılan bir cihet eki olduğunu kaydetmiştir.

Şimdi, buna göre bu -ru, -rü, -ra, -re eklerinin moğolcadan geçme bir ek olduğunu şüphe ile karşılayabiliriz. Zira moğol dilinde dahi az kullanılan bir ek nasıl olur da komşu diller üzerinde de tesirini gösterebilir.

A. von Gabain'in ikinci izahı bize cihet eklerinin menşei hakkında daha esash bir delil gösterir kanaatindeyim. Burada misal olarak gösterdiği taşra<taş-ı-r-a sözüne birkaç misal daha ilâve ederek onun fikrini teyit etmiş olacağız. Meselâ öñre<ön-ü-r-e, tegre<teg-i-r-e, kirü<ki-r-ü v.b. Buna göre taşra, öñre v.b. büyük bir ihtimalle birer gerundium - fiil olarak kabul edebiliriz. Belki de bu -r faktitiv eki ile -e gerundium eki yanyana kullanıla kullanıla ayrı bir ek zannedilmiş ve herhangi bir sözün sonuna getirilerek o söze de direktivlik anlamı verdirilmiş dolayısıyla bu ek de bir isim tasrif eki olarak tanınmıştır. Mamafih bu faraziyeleri nazarı itibare almadan -ru, -rü, -ra, -re ekini şimdilik başlı başına bir cihet eki olarak incelemek daha doğru bir yol olur kanaatindeyim.

-ru, -rü, -ra, -re cihet eklerinden son ikisi tarih boyunca hiçbir fonetik değişmeye uğramamış ilk ikisi ise son devirlerde -rı, -ri >-ru >-rı, -rü >-ri) olmuştur. Bunun sebebi türkçenin son devirlerdeki vokal ahengi (yuvarlak vokallerin düzleşmesi) temayülüdür.

-ra, -re, -ru, -rü cihet ekleri ya herhangi bir ismin sonuna gelirler ki bunlar canlı direktiv ekleridir; veya mekân zarflarının sonuna gelirler ki bunlar da kalıplaşmağa mütemayil veya ilk türk vesikalarından itibaren kalıplaştığı görülen direktiv ekleridir. Şimdi bunları iki bölüm halinde inceliyelim.

I. HERHANGİ BİR İSMİN SONUNA GELEN -RU, -RÜ, -RA, -RE CİHET EKLERİ

Bu bölümde -ru, -rü, -ra, -re eklerini birer canlı isim tasrif eki olarak görüyoruz. Fakat bu ekin böyle isim tasrif eki olarak kullanıldığı devre türkçenin tarihî devreleridir. Eldeki vesikalardan, bugünkü Türk

şivelerinde lâlettayin bir isme böyle bir ekin eklenmediği anlaşılıyor.
-ru, -rü, -ra, -re eklerinin canlılığını gösteren örnekler

a) *Orhun âbidelerinde*

E.T.Y. II D 25 (1,60) : *eb-rü* kelürtim “eve doğru getirdim”

E.T.Y. C 4 (1,174) : *ebim-rü* bardı “evime doğru geldi”

b) *Uygur metinlerinde :*

A. Yar. 34 - 22 : *töpü-re* uru iligimin kataru “aşağıya
'dibe) yatırıp ellerime katlayıp...”

c) *Atebetü'l-Hakayık'ta :*

Ba 25 : *resuller örüng yüz bu ol yüz-re köz*
“resuller beyaz bir yüzdür, bu ise o
yüze gözdür”

Bu 25 : *resuller örüng yüz bu ol yüse-re köz*
“resuller beyaz bir yüzdür bu ise o
yüze gözdür”

d) *Eski Osmanlıcada :*

Yus.Z; 21 - 2 : *andan dağı göçtü gitdi yolu-ra* “oradan
da göçtü yola düştü”

Tar. Söz. I : *deli beg diledi ki dedeyi depe-re çala*
(Dede Korkut)

Tar. Söz. I : *baş-ra baş-ra* kamçı ile urmaktır “başına
başına kamçı ile vurmaktır” (Kabus

Tar. Söz. I : *amud ile anı başı-ra çaldı* “onun başına
amud ile vurdu” (Şehnâme tercümesi)

2 MEKÂN ZARFLARINA EKLENEN -RU, -RÜ, -RA, -RE CİHET EKLERİ

Bu bölüme giren -ru, -rü, -ra, -re eklerine gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde sık sık tesadüf edilir. Fakat sadece mekân zarflarında bulunup bağlandıkları sözlerle kaynaşarak bir isim tabanı mahiyetini alması dolayısıyla bu ekleri bilhassa bugünkü şiveler için canlı bir ek olarak kabul etmemek zorundayız. (Msl. bugün *tegre* sözünü kullanan şiveler bu sözü *tegresi*, *tegreside* v.b. şeklinde kullandığına göre bu sözdeki -re kalıplaşmış oluyor.) Hattâ bu ekin kalıplaşmış olmasını sadece son devre ait bir hususiyet olarak da kabul etme-

mek icabeder Zira eski Osmanlı metinlerinde *deyresinde* ve Çağatay metinlerinde *tigreside* sözleri mevcuttur (Bk. tegre bahsi, s. 29)

-RA, -RE EKLI MEKÂN ZARFLARI A. İÇRE

İçre sözü Orhun yazıtlarından beri *iç*, *içe*, *içde*, *-de* anlamlarında son devirlere kadar kullanılmış bir mekân zarfıdır Orhun yazıtları ile Uygur metinlerinde bazan (-ki) aidiyet ekini alır ve *saraydaki* mânasında kullanılır (içreki gibi).

Bu söz hiç bir devir ve sahada fonetik bir değişmeğe uğramamış daima *içre* olarak kalmıştır. En çok Orhun yazıtlarında, eski osmanlıca ve çağataycada kullanılmıştır. Bugünkü şivelerde hiçbir örneği bulunamadı.

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. 97 (11,90) : sağır *içre* elik kiyik kirmiş “çayırın içine yabancı geyik girmiş”.

b) *Uygur metinlerinde* :

M. II 6 - 13 - supurgan *içre* yatukın koyunta ölüg yatur “stupa içinde, koynunda yattığı ölü yatıyor”.

c) *Divanü Lûgat-i Türk'te* :

II. 83 - 23 : tokuş *içre* uruş berdim “savaş içinde vuruştum”.

d) *Atebetü'l-Hakayık'ta* :

486 : tükedi bu on dört bab *içre* sözü “sözü bu ondört bab içinde tükendi”.

e) *Çağataycada* :

Bay. D. 5 - 4 : veh ni tali' dür ki tartar min behişt *içre* 'azab “ah (bu) ne talihtir ki ben cennet içinde azab çekerim”.

f) *Osmanlıcada* :

Ferheng. 158 : iki 'alem *içre* ol eylük göre.

B. TAŞRA

Taşra sözü ilk Türk yazıtlarından itibaren bugüne kadar *dış*, *dışarıda*, *dışarıya* anlamlarında kullanılmış bir mekân zarfıdır. Tarihi devirlerde bilhassa Orhun âbideleri ile eski osmanlıcada çok görülür. Bugünkü şivelerden yalnız Türkiye türkçesinde *uzak memleket*, *uzak yer* anlamında kullanılmaktadır.

Taşra sözü zaman ve mekân tesiri ile bazan fonetik değişmeler göstermiştir. Orhun âbidelerinde *taşra* şeklindedir. Uygur metinlerinde hiçbir örneği görülmemiştir. Divanü Lûgat-it Türk'te yine *taşra* şekli kaydedilmiştir. Abû Hayyan'da *taşara*, eski osmanlıcada *daşra* sonraları *taşra* şekli kullanılmıştır (taşra sözünün teşekkülü için -ru, -rü, -ra, -re bahsine bk.

a) Orhun âbidelerinde :

E.T.Y. I D 12 (1,34) : *taşra* yorıyur tiyin “dışarıya gidiyor diye”.

b) Divanü Lûgat-it Türk'te :

I. 424 - 17 : tamğa suvı *taşra* çıkip tağığ öter “Tamga suyu dışarıya çıkıp dağı geçer”.

c) Osmanlıcada :

Man. 84 - 2 (24) : karanıuyı nuriyle *daşra* yitdi “nuru ile karanlığı dışarıya attı” (Sultan Veled).
Tar. Sözü. : büyük bacalar var ki tütün buradan *taşra* çıkar “büyük bacalar var ki duman buradan dışarıya çıkar” (Evliya Çelebi).

d) Azeri türkçesinde :

Kadı B. : *taşra* düşe kırharam andağı esrar-ı ‘ışk “korkarım ki ondaki aşk etrafa yayılır”.

C. ÜZERE=ÜZRE

(üze-re)

Üzere sözü Osmanlı ve Çağatay şivelerinde kullanılmış olup *üst*, *üstte*, *üste* sözlerinin müteradifidir. Bu üzre < üzere sözünün ilk şeklini ancak XIII. yüzyılda görebiliyoruz. Bunun normal şekli *üzere* olup *üze=öze* “üst, üstte” sözü ile -re ekinin birleşiminden meydana gel-

miştir. Üzre ise üzere'deki vurgusuz orta hece vokalinin düşmesi ile hasıl olmuştur. Üzere ve üzre sözü bugün Türkiye türkçesinde de kullanılmaktadır. Fakat anlamı değişmiştir. Daima bir fiilin mastar şekli ile beraber *-mak için, -mekde iken* yerinde kullanılır (Msl: görmek üzere gitti "görmek için gitti", düşmek üzere iken", "düşmekte iken").

Bir de üzere sözünün sonundaki *-e* vokalinin düşmesi ile meydana gelmiş olan bir *üzer* şekli mevcuttur ki bu da aynı anlamda kullanılır. Fakat bu ikincisi sonuna daima bir *(-i)* iyelik eki alır. Üzeri < üzer-i gibi. Bu şeklin ilk örneğini Osmanlı türkçesinde XIII. yüzyılda görüyoruz. Bugünkü şivelerde ise Radloff'a göre (Ra.) Teleüt türkçesi ile Türkiye türkçesinde kullanılmaktadır. Gerçekten Türkiye türkçesinde sık sık kullanılan bir sözdür.

a) *Osmanlıcada :*

- Yus. Z. 16 - 15 : ol oturmuş taht üzere zari kılar "o taht üzerine oturmuş ağlar".
 Ferheng., s. 158 : başım üzere ol demde var idi taç.
 V. Gülşah : saldılar taht üzre hoş ziba döşek.

b) *Çağataycada :*

- Mehdi. : yer üzre "yer yüzünde" (Nevaî).
 Bay. D. 15 - 4 : 'arız üzre her taraf... "yanak üzerinde her taraf".

a) *Osmanlıcada :*

- Man. 82 - 5 : ne yağmurdur ki yağdı can üzer(i)ne (Sultan Veled).
 T. Saz. Ş. A. 345 - 15 : yelken üzer(i)nde sancak küşade (Âşık Ravzî).

b) *Türkiye türkçesinde :*

masanın üzer(i)ne koydum.

c) *Kırım türkçesinde :*

Rd. Söz. : üzer(i) "üzeri".

Rd. Söz. :

D. ARA

Türkçenin gerek tarihî devirlerinde gerek bugünkü şivelerinde kullanılan çok işlek bir kelimedir. Tarihî devirler ve coğrafi sahalarda bu

sözü hiçbir fonetik değişmeğe uğratmamış, daima *ara* olarak kalmıştır. Asıl anlamı *orta*, *iç*, *ara* olmakla beraber mecazi olarak bilhassa Çağatay ve Osmanlı türkçesinde *esnasında* anlamında zaman mefhumu olarak da kullanılmıştır.

Ara sözü daha ilk vesikalarda kalıplaşmış olarak görüldüğü için bunu tam bir tahlile tabi tutmak güçtür. Mamafih gerek şekli gerek anlamı gözönünde tutulacak olursa bünyesine bir -ra cihet ekinin karıştığı hissedilir. Belki de türkçenin en eski devirlerinde bu sözde bir ses düşmesi vaki olmuştur.

Ara sözü Divanü Lûgat-it Türk'te ve Çağatay şivesinde bazan için< iç-i-n "içten" kelimesinden sonra gelerek *kendi aralarında*, *aralarında* anlamlarında kullanılmıştır (*için ara* gibi).

ARA SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

- E.T.Y. I D 1 (1,28) : ekin *ara* kişi oğlu kılınmış ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış".
 E.T.Y. 57 (11,82) : kâmiş *ara* kalmış "kâmiş(lar) arasında kalmış".

b) *Uygur metinlerinde* :

- P.P. 62 - 20/21 : kalın kuvrağ *ara* olgurtı "kesif kalabalık arasında oturdu".

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

- I. 84 - 19 : kişi *ara* kirdim "halk(ın) arasına girdim".

d) *Atebetü'l-Hakayık'te* :

- 243 : ülüş boldı malı kişiler *ara* "malı başkaları arasında payedildi".

e) *Oğuz Kağan Destanı'nda* :

- 8 - 55 : uş bu yaruḡnuḡ *ara*-sında bir kız barirdi "bu ışığın arasında bir kız vardı".

f) *Abû Hayyan'da* :

- ara* "aya".

g) *Çağataycada* :

- Bay. D. 15 - 4 : ya açılğan her sarı gülzar *ara* ‘anber müdür “yahud her taraftan açılan gül-bahçesi içindeki anber midir?”.
- J. Deny : körgeç anı *için ara* “onu aralarında görünce” (Abuşka).

h) *Osmanlıcada* :

Ara sözü osmanlıcada ekseriya bu, şu, o, uş işaret sıfatlarından sonra gelir. Bugün Türkiye türkçesinde kullanılan bura, şura, ora sözlerinin yerini tutar.

- Yus. Z. 14 - 15 : yügrüşüben yeterler *ol araya* koşarak oraya yetişirler”.
- T. Saz Ş. A. 278 - 12 : hicab perdesini kaldır *aradan* (Karacaoğlan).

i) *Sibirya şivelerinde* :

- (Rd.) Altay ş. : eldin *arazına* kirdi “halkın arasına girdi”.
- (Rd.) Teleüt ş. : el *arazıman* çıktı “halkın arasından çıktı”.
- (Castrén) Koybal ş. : *ara, araze* “ara, arası”.
- (Direnkova) Oyrat ş. : ağaştardın *arazınça* koyon muntadı “ağaçların arasında tavşan koştu”.

j) *Kıpçak şivelerinde* :

- (Rd.) Kazan ş. : yir bilen kük *arası* “yer ile gök arası”.
- (Rd.) Kuman ş. : *arada, arazında, arasında*.
- (Rd.) Kazak ş. : aul *arasında* çürdü “köyler arasında yürüdü”.
- (Kırg. Söz.) Kırgız ş. : *ara* “ara”.
- (Pröhle) Balkar ş. : *araları* bila ötköndi “aralarından geçti”.
- (Baskakov,) Nogay ş. : *ara, arasında* v.b.

k) *Türkî şivelerinde* :

- (Raq.) Türkî ş. : *ara* “ara”.
- (Özb. Gr.) Özbek ş. : ular *arasıdın* “onların arasından”
- Rd. Doğu Türkistan ş. : *araya* düşmek “iki kişinin arasını bulmak”.

I. Oğuz şivelerinde :

(Rd., B.T.L.) Azerî ş. : filanın filan ile *arası* yok.
 (K.T., Türk.Söz.) Türkiye ş: *ara* "ara".

E. ASRA

Türkçenin tarihî devirlerine ait bir mekân zarfı olup, *alt*, *aşağı* anlamında olan *as* sözü ile -ra ekinin birleşiminden husule gelmiş yine *alt* ve *aşağı* mânalarında kullanılmıştır. Bazan mecazi mânasıyla mütevazi, alçak gönüllü sözlerinin de yerini tutar. Asra sözü bazı fonetik değişmeler de göstermiş *asra* > *ısr*, *asra* > *esre* > *isre* şekilleri de görülmüştür. II. asra kadar hep *asra* şeklinde kullanılmıştır. Divanü Lûgat-it Türk'te ise *asra* yanında *isre* de mevcuttur. Bu *isre* şeklinin teşekkül tarzını Prof. R. Arat Atebetü'l-Hakayık not 294 te şu şekilde izah etmiştir. "*Asra*'nın ince şekli *esre* olup bu da e->i- şivelerinde *isre* olarak inkişaf etmiştir". Atebetü'l-Hakayık'taki *isre*, *sonra* anlamında kullanılmıştır. Osmanlıcada *asra* yanında *ısr* bulunmakta ve *alt*, *aşağıdan* başka *öte*, *karşı* sözlerinin de yerini tutmaktadır. İbnü Mühenna Lûgati'nde *asra* sözü *evvel* anlamındadır. *Asrağı kün* "evvelki gün" gibi. Misaller :

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. I D 22 (1,40) : *asra* yir telinmeser "aşağıda yer delin-mese".

b) *Uygur metinlerinde* :

T.T. I 7 - 7 : *asra* atıng yigedting "aşağıda adını yükselttin"

Not : Uygur metinlerinde *asra* sözü daha ziyade alçak gönüllü anlamında kullanılmıştır.

c) *Atebetü'l-Hakayık'te* :

294 : emel *asrasında* busuğlı ecel "emelin altında ecel saklıdır".

d) *Osmanlıcada* :

Tar. Söz. II : bize destur ver ki ceyhun *asra* geçib nesa ile baverd arasında maqam edelim "bize izin ver ki Ceyhun'un aşağısına

- geçip Nesa ile Baverd arasında yerleşelim” (Tarih-i Âli Selçuk).
- Tar. Sö z. I : bir adım bundan *ısra* atamazsın “buradan aşağıya bir adım atamazsın” (Gülşen-i Raz tercümesi).

F. BASRA

Atebetü'l-Hakayık'ın A nüshasında ⁶ görülen *aşağı*, *alt* anlamında olup *asra* yerine kullanılmış bir mekân zarfıdır. Bu sözün teşekkül tarzı için Prof. R. Arat'ın da Atebetü'l-Hakayık'ta işaret ettiği gibi ⁷ iki şekil düşünülebilir.

1. *basra* < *basa-ra* < *bas-a-ra*: buna göre *bas-* fiilinden (a) ile isim (gerundium) yapılmış sonra da buna *-ra* cihet eki ilâve edilmiş.

2. *basra* < *bas-ır-a*: buna göre *bas-* fiilinin faktitiv şeklinin gerundium hali cihet gösteren bir söz olarak kullanılmış. Misal :

- A. 294 : emel *basrasında* busuğlı ecel “emelin altında ecel saklıdır”.

G. TEGRE

Tegre sözü mazisi ilk Türk vesikalarına inen *çevre*, *etraf*, *muhit* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bunun, *teg-* fiilinin faktitiv halinin gerundium şekli olması ihtimali çok kuvvetlidir. *Tegre* < *teg-ir-e* gibi. Normal şekli *tegre* olan bu sözün zamanla bazı fonetik değişmeler de gösterdiği görülür. Orhun âbideleri, Uygur metinleri ve Divanü Lûgat-it Türk'te hep normal şekli kullanılmıştır. Codex Comanicus'de *teyra* Çağataycada *tigre* ve osmanlıcada *deyre* şekilleri vardır. Canlı Türk şivelerinde Kıpçak şiveleri *tiyre* Türkî şiveleri ise *tegre* şekillerini kullanmaktadırlar.

a) Orhun âbidelerinde :

- E.T.Y. 8 (1,102) : yağımız *tegre* uçuş teg erti “düşmanımız etrafta kuş gibi idi”.

b) Uygur metinlerinde :

- Türlü C. 252 - 35 : yogun tuluklar *tegresinde* tokıp kalın tulumlar etrafında ezip...”.

⁶ Bk. R. R. Arat, Atebetü'l-Hakayık, İst. 1951, sözlük kısmı.

⁷ Aynı eser, not 294 s. 156.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

II 137 - 17 : *tegre* avıp egrelim “etrafımı evirip çevirelim”.

d) *Çağataycada* :

B.T.L. : derya *tigresindeki* enhar derya etrafındaki nehirler” (Nevai).

e) *Osmanlıcada* :

Tar. Söz. I : bir köyün *deyresinde* dolandırıp “bir köyün etrafında döndürüp”.

f) *Kıpçak şivelerinde* :

(Pröhle,) Balkar ş. : *tiyre* “etraf, civar”.

g) *Türkî şivelerinde* :

(Özb. Gr.,) Özbek ş. : körpesinin *tegresinde* “yorganının etrafında”.

H. ÖNGRE

(*öñre*)

Öngre, Orhun âbideleri ile Uygur metinlerinde kullanılan, birincisinde *ön* ve *şark* ikincisinde ise *önce*, *evvelce* anlamlarında olan bir mekân ve zaman zarfıdır. Uygur metinlerinde sadece zaman mefhumu olarak kullanıldığı için *öñre* sözü burada mevzuumuz dışına çıkmıştır.

Misal :

E.T.Y. 10 (I,102) : *öñre* kıtayığ ölürteçi tirmen “şarkta Kıtayları öldüreceklerdir derim”.

E.T.Y. 25 (I,108) : *öñreki* er “öndeki adamlar”.

I. KİSRE

Kisre sözü, Orhun yazıtları ile Uygur metinlerinde kullanılmış olan *garp*, *garpte*, *arkada*, *sonra* anlamında bir mekân zarfıdır. Uygur metinlerinde bu söz sadece *sonra* anlamında yani zaman mefhumu olarak kullanıldığı ve mevzuumuzun dışına çıktığı için yalnız Orhun âbidelerinden misal alınmıştır. Kisrenin teşekkül tarzı için bk: kin, kidin bahsi s. 87.

E.T.Y. 2 (I,128) : *kisre* kün batısına tegi “arkada (*garpte*) gün batısına doğru”.

J. ÇEVRE

Osmanlı, Azeri ve (Rd.ye göre) Çağatay şivelerinde kullanılmış olup bugün de Oğuz şiveleri ile bazı Türkî şivelerinde mevcut olan *etraf, muhit* anlamında bir mekân zarfıdır. Bu sözü çevir- fiilinin gerundium şekli olarak gösterebiliriz. Çevre < çevir-e gibi. Misaller :

a) Osmanlıcada :

- Tar. Söz. I : ki çevre yanına karañu durdu "ki etrafına karanlık çöktü (Yunus Divanı).
 Tar. Söz. II : bakar çevreye kimseden meded yok (Dasitan-ı Ahmed haramî).

b) Azeri şivesinde :

- Tar. Söz. II : gezmesün girdab veş çevrem'de her canın seven "her canını seven etrafımda girdap gibi dolaşmasın" (Hadikat-üs Süeda)

c) Türkî şivesinde :

- Raq. : çevre "çevre", çevresinde "çevresinde"

d) Türkiye şivesinde :

- K.T. : çevre "çevre".

K. EVRE

Eski Osmanlıcada çevre kelimesinin müteradifi olarak bir de *evre* sözü mevcuttur ki bu, evirmek fiilinin gerundium şekli olsa gerektir. Evre < evir-e gibi.

- Tar. Söz. II : evresine ip sarıp hemvare zemin üzere atarlar "etrafına ip sarıp daima zemin üzerine atarlar".

L. YÖRE

Yöre sözü *etraf, muhit* anlamlarında olup gerek osmanlıcada ve gerek bugünkü Oğuz şivelerinde kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu sözün teşekkül tarzı için kat'i bir söz söyleyememekle beraber şekli ve mânasını nazarı itibare alarak bunu -ra, -re ekli sözler gurubunda incelemeyi daha doğru buluyorum. Yöre'nin ilk örneğini Divanü Lûgat-it Türk'te görüyoruz. Burada yöre yanında aynı anlamda bir de *yüre*

şekli mevcuttur .Bu *yöre* ve *yüre* Kaşgari'nin oğuzca malzemeleri arasındadır. Abû Hayyan'da da *yüre* şekli kaydedilmiştir.

Yus. Z. 4 - 7 : Kurt mu gelir yusufun yöresine.
Rd. : Oğuz şivelerinin hepsinde *yöre* "etraf" kullanılır. Ağızlarda *yüre* şeklinde mevcuttur.

M. ARDIRA

Ardıra sözü eski osmanlıcada kullanılan *arkadan*, *geriden* anlamında olan bir kelimedir. Ard "arka" sözü ile -ra cihet ekinin birleşiminden meydana gelmiştir (ard-ı-ra). Aradaki -ı-, bir mülkiyet eki gibi görülüyorsa da sözün ifade ettiği mânayı nazar-ı itibara alarak yardımcı -ı- olarak kabul etmemiz icabeder.

Tar. Söz. II : biz ardıradan yel gibi yetevüz "biz arkadan rüzgâr gibi yetişiriz" 'Süheylü Nevbahar).

N. UCRA

Uc sözü ile -ra cihet ekinin birleşiminden husule gelmiş olup osmanlıcada ve bugünkü Türkiye türkçesinde *kenar*, *uç kısım* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır.

Tar. Söz. I : gerekdir ki kassamı bir *ucra* yerde oturtasın (Acebü'l-acaib).

-RU, -RÜ EKLI MEKÂN ZARFLARI

A. BERÜ

İlk Türk vesikalarından son devir Türk şivelerine kadar intikal etmiş olup *bana doğru*, *ileri*, *öne*, *ön* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bazan değişik mânalarda ve bilhassa zaman ifadesi için de kullanılmıştır. Bu sonuncu mânayı ifade etmesi için berü sözünün, daima bir ismin ablativ haline ihtiyacı vardır. -den *berü* gibi. Berü sözünün zaman ifadesi için kullanılışı daha Uygurlar devrinden itibaren başlar (Msl. P.P. 54 - 9 Kançım sönde berü mini sevmez erti "babama beni öteden beri sevmezdi").

Berü sözü zaman ve mekân tesiriyle bazı fonetik değişmeler de göstermiştir. Orhun âbidelerinde *berü* (normal şekli) kullanılmıştır. Uygur metinlerinde berü yanında *baru* şeklinin mevcudiyeti görülür ki, bu sözdeki kalınlaşma hadisesini şimdilik izah edemeyecek durum-

dayız. Mamafih bu baru'yu berünün kalınlaşmış şekli değil de barfiilinin gerundium şekli olarak kabul etmek pek de yersiz olmaz kanaatindeyim. Uygur metinlerinde *berü* veya *baru* sözü ekseriya *inerü* "ileri, öte" ile beraber kullanılır. Divanü Lûgat-it Türk'te bu söz *berü* olarak kaydedilmiştir. Osmanlıcada ilk devirler *berü* sonraları *beri* (kelime sonundaki yuvarlak vokalin düzleşmesi temayülü) şekilleri kullanılmıştır. Bugünkü Türk şivelerinin hepsinde *beri* kullanılır.

BERÜ SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde :*

E.T.Y. 28 (1,110) : Kögmen yışığ berü keltimiz "Kögmen ormanından beri (bu yana) geldik".

b) *Uygur metinlerinde :*

U. II 26 - 6 : barça baru gelzünler "hepsi buraya gelsinler".

U. IV 8 - 2 : balıknıg kidininte turup inerü berü yorıdı "şehrin arkasında durup ileri beri yürüdü".

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te :*

II. 55 - 19 : ol berü keligser erdi "o yakına gelmek istiyor".

d) *Osmanlıcada :*

Man. 79 - 5 : temaşaçün berü kel kim köresin (Sultan Veled).

T. Saz. A. 212 - 11 : vasl-ı cananımdan olmuşum beri (Âşık Ömer).

e) *Kıpçak şivelerinde :*

Rd. Kuman, Karaim : beri "beri".

(Rd.) Kazak ş. : beri otur "yakına otur".

(Kırg. Sözü.) Kırgız ş. : beri "beri".

(Dmirtiev 92) Kumuk ş. : beri "beri".

(Pröhle) Balkar ş. : beri "beri".

f) *Türkî şivelerinde :*

(Raq.) Türkî ş. : beri "beri".

g) *Oğuz şivelerinde* :

(Rd.) Türkiye, Türkmen ş. : beri "beri".

B. KİRÜ KERÜ

Türkçenin gerek tarihî devirlerinde gerek bugünkü şivelerinde çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. *Geri, garp, arka* anlamlarında olup zamanla çok yaygın mânalar da ifade etmiş bilhassa Osmanlı türkçesinde *tekrar, yine* sözlerinin yerinde kullanılmıştır. Gene osmanlıcada bir ismin ablativ hali ile beraber (-den gerü -den sonra") zaman ifadesi olarak da görülür. *Kirü* ve *kerü* sözlerinden hangisinin normal şekilde olduğunu kat'i olarak söylemek mümkün değilse de *kidin, kisre, kin* sözlerinin mâna itibariyle bu kerü ve kirüye yakın olması dolayısıyla hepsinde müşterek bir *ki- kükünün mevcudiyeti düşünülebilir ve dolayısıyla de kirü şekli normal şekil olarak kabul edilebilir.

Kirü sözü tarihî ve coğrafî şartlar altında bazı fonetik değişmelere uğramıştır. Bu değişmeleri :

Kirü > kiri kerü > gerü > geri kerü > kerü

şeklinde gösterebiliriz. Orhun âbidelerinde *kirü* yanında *kerü* kullanılmıştır. Uygur metinlerinde vaziyet yine aynıdır. Divanü Lûgat-it Türk'te de aynı şekiller görülür. İbnü Mühenna Lûgatinde yalnız *kirü* mevcuttur. Eski Osmanlı metinlerinde *kirü, girü, gerü* ve sonraları *geri* şekilleri kullanılmıştır.

Bugünkü şivelerde, Oğuz şiveler haricindeki bütün şiveler *kerü* Oğuz şiveleri ise *geri* şekillerini kullanmaktadır (çünkü bu şivede kelime başındaki k'ler ekseriya g olur). Misaller :

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. I D 2 (1,28) *kirü* temir қапıғқа теги гарpte demir
Roc. Or. VI. 103 - 16 : kapıya doğru...".
E.T.Y. 16 (138). : anda *kerü* барıp yençü ögüzиг кеçe
"oradan garbe varıp İnci ırmağını geçerek...".

b) *Uygur metinlerinde* :

M. I. 26 - 27 : yme yoқaru қоdı ilgerü *kirü* atı iştilmiş
"yine yukarı aşağı ileri geri adı iştilmiş".

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

- III. 65 - 2 : sınka kirüb *kirü* yanmas "mezara giren geriye (tekrar) dönmez".
 II. 133 - 16 : *kerü* "geri".

d) *Osmanlıcada* :

- Yus. Z. 24 - 4 : anı görür *ķuteyfer* döner *girü* "Kuteyfer onu görüp geriye döner".
 Man. 56 - 15 : kimse körmez, *kirü* körür kendüzi "kimse görmez yine kendisi görür" (Rübab-nâme).
 Tar. Sözü II : ki *gerü* beginiz bulunca sizi (Süheyl ü Nevbahar).

e) *Kıpçak şivelerinde* :

- Kırg. Sözü, Kırgız ş. : *keri* "geri".
 Baskakov 151, Nogay ş. : *keri* "geri".
 Rd., Kazan ş. : *kiri* "geri".

f) *Oğuz şivelerinde* :

- Rd., Kırım, Türkiye ş. : *geri* "geri".

C. UTRU

Utru sözü *karşı*, *karşıdaki*, *-ye doğru* anlamlarında türkçenin gerek tarihî devirlerinde ve gerek bugünkü şivelerinin bir kısmında kullanılan bir son - çekim edatı ve bir mekân zarfıdır. Bunu utur şeklindeki bir fiilin gerundium hali diye göstermek mümkündür (bk. Uygur Sözlüğü: ut- "birisini takip etmek, arkasınca gitmek"; utrun- "karşıgelmek"). Nitekim *utru* sözünü bugün *uturu* şeklinde telâfuz eden şiveler de mevcuttur. Meselâ Karagas ve Kırgız şivelerinde bu tarzdadır. Utru sözünün zaman ve mekân tesiriyle bazı fonetik değişmelere uğradığı görülür. Orhun âbideleri ile Uygur metinlerinde yalnız *utru* şekli mevcuttur. Divanü Lûgat-it Türk'te ve Codex Comanicus'de *utru* yanında *otru* da vardır. Atebetü'l-Hakayık'ta, Çağatay türkçesinde sadece *utru* şekilleri kullanılmıştır. Bugünkü Türk şivelerinden Sibiryâ şiveleri *uder* ve *uturu*; Kıpçak şiveleri ise *utur* ve *uturu* şekillerini kullanırlar.

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. C III (1,174) : ben *utru* yorıdım “ben (onlara) doğru yürüdüm”.

b) *Uygur metinlerinde* :

T.T. I, 11 - 94 : kamağ bar tamağ *utru* kelir “ne varsa boğaza doğru gelir”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

I 494 - 5 : *utru* turup “karşıda durup”.

Dizin : *otru* “karşı”.

d) *Atebetü'l-Hakayık'ta* :

369 : ne iş *utru* kelse aña keđ baķın “karşına hangi iş çıksa onu iyice gözden geçir”.

e) *Çağataycada* :

Rd. : lut kâfirlarga *utru* yürüdi “Lut kâfirlere karşı (doğru) yürüdü”.

f) *Sibirya şivelerinde* :

(Castrén,) Koybal ş. : *uder* “*utru*, karşı”.

(Castrén) Karagas ş. : *uturu* “*utru*, karşı”.

g) *Kıpçak şivelerinde* :

(Kırg Sözü) Kırgız ş. : *utru*, *uturu* “karşı, doğru”.

D. INARU İNERÜ

Inaru ve inerü sözlerinin ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Bunlar ileri, öte anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bazı fonetik değişmeler göstermekle beraber (ki bu değişmeler *maru* > *naru* > *inarı*, *inerü* > *nerü* > *neri* tarzındadır.) bugün de bir çok Türk şivelerinde kullanılmaktadır. Inaru sözünün aslen türkçe olmadığını, Poppe'nin bunun moğolcadan geçtiğini bildirdiğini A. von Gabain'den öğreniyoruz⁸. Divanü Lûgat-it Türk'te *maru* sözü gerek şekil ve gerek anlam bakımından az çok değişiklik arz etmektedir. Burada *maru*, *naru* şeklinde *bir taraf, yan, bir yana, nereye* mânalarında kullanılmıştır.

⁸ Özbekische Grammatik, A. von Gabain, Leipzig - Wien 1945, § 221.

Bu *naru* sözünü *maru*'dan farklı başlı başına bir söz olarak düşünebiliriz. Fakat daha sonraki devirlere ait metinlerde görülen *naru*'nun *maru* ile eşit anlamda olması dolayısıyla bu iki kelimeyi aynı kökten saymak ve *marunun* başındaki *ı*- vokalinin bilinmiyen bir sebep yüzünden düştüğünü kabul etmek daha doğru olur kanaatindeyim.

Inaru sözünün Çağatay şivesinde *nari* ve *nari* şekilleri kullanılmıştır. Bu sözün bugünkü şivelerden yalnız Türkî şivelerinde bulunduğu ve *nari*, *neri* olarak söylendiği görülmektedir.

Not : Eski osmanlıca ve Azeri metinlerinde sık sık kullanılan *añaru* "ileri" aslen *añar* > *añaru* "ona doğru ,ona" sözünün aynı olmakla beraber *maru*'ya benzetilerek bu ikincinin ifade ettiği mânayı göstermiştir. Nitekim ekseriya *berü* sözü ile beraber görülen *maru* (*inerü*) gibi bu da zaman zaman sonuna *berü*'yü alarak *añaru berü* olarak kullanılmıştır (bk. *añgaru* bahsi,) Misaller :

a) *Uygur metinlerinde* :

A. Yar. 72 - 13 : *maru berü* yorıdı "ileri beri yürüdü".
M. I 35 - 4 : *az inerü* barmış "az ileriye gitmiş".

b) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

I 199 - 6 : *ol naru* atındı "o bir tarafa atıldı".

c) *Çağataycada* :

J. Deny : *nari* yüz "öte taraf" (Nevai).
Rd. : *ta 'akkuldin nari* "mantığın dışında".

d) *Türkî şivelerinde* :

(Özb. Gr.) Özbek ş. : *nari, neri* "öte, öte taraf, ileri".
kışlağdan bir az *neride* "köyün biraz ötesinde".

E. ARI

Bazı Türk şivelerinde mevcut olup tarihî devirlerde görülmiyen ve *öte*, *öte taraf*, *ileri* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu *arı* sözü belki de tarihî devirlerden beri sürüp gelen *maru* sözünün son şeklidir (**maru* > *naru* > *nari* > *arı* gibi). Nitekim J. Deny ve Radloff, *naru* > *nari* ile *arı* arasındaki münasebeti işaret etmişler, birincisi *arı*

sözünün menşei ni narı'da⁹ ikincisi ise narı sözünün menşei ni arı'da aramıştır¹⁰.

Arı sözüne bugün Sibirya şiveleri ile Kıpçak şivelerinde tesadüf edebiliyoruz. Misaller :

a) *Sibirya şivelerinde :*

- Rd. Teleüt ş. : tudun *arı* yanı "dağın öte yanı".
 Rd. Altay ş. : annañ *arı* "bundan ileri, bundan sonra"
 Rd. Sagay ş. : *arı* "ileri, öte, sonra".

b) *Kıpçak şivelerinde :*

- Rd., Kazan ş. : *arı* ocağına "öteki yanına".
 Proben III.29, Kazak. ş. : *arı* cağka alıp şıksın "öte tarafa alıp götürsün (*Karmak Salğan Cigit* hilâyesi)
 (Dmitriev,) Kumuk ş. : *arı* "öteye, oraya doğru".
 (Pröhle,) Balkar ş. : munñañ *arı* "bundan öteye".
 (Rd.,) Karaim ş. : da kelipler *arı* "ve geriye döndüler".
 (Kırg. Söz.,) Kırgız ş. : *arı* tur "öteye çekil".

F. KANCARU

Kancaru, *nereye* sözünün müteradifi olup eski Osmanlı - Azeri şivesinde kullanılan bir zarftır. *Nereye* anlamında olan *kanca* sözü ile -ru ekinin birleşiminden husule gelmiş yine aynı mânada kullanılmıştır. Misaller :

- Tar. Söz. I : ol dem *kancaru* kaçılır o zaman nereye kaçılır" (Yunus D.).
 B.T.L. : *kancaru* kim 'azm kılsan "nereye gitsen" (Nesimi).

G. TİGRÜ TİKRÜ

Tigrü sözü eldeki vesikalara göre mazisi XIII. yüzyıla kadar giden -ya doğru, -ya kadar anlamlarında kullanılan bir son - çekim edatıdır. Bu sözü teg- fiilinin faktitiv şeklinin gerundium hali olarak gösterebiliriz. Nitekim Miradname yap. 471 de görülen *kıyamatka tegürü* "kıyamete kadar" sözündeki *tegürü* bunu gerçekliyebilir. Tegürü<

⁹ Bk. J. Deny, Türk Dili Grameri çev.: A. Ulvi Elöve, İst. s. 591.

¹⁰ Bk. Aynı eser, s. 591.

teg-ür-ü, vurgusuz orta hece vokalinin düşmesi ile tegrü bu da e->i-şivelerinde tigrü olmuştur.

Tigrü sözüne ilk defa Hakim Ata'da tesadüf ediyoruz.¹¹ Burada *tikrü* telâffuzu ile kullanılmıştır. Codex Comanicus'te *degri*, *deyri* şekilleri mevcuttur. Çağatay şivesinde tigrü şeklinde kullanıldığını Abuşka Lûgati¹² ve Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatay Lûgati'nden öğreniyoruz.

Büyük Türk Lûgati'nde tigrü sözünün bugün de Kazan şivesinde kullanıldığı gösterilmiş ve şu misal verilmiştir:

Казанға тигрү “Kazana deyin, Kazana kadar”.

III. İSMİN DATİV VE ABLATİV HALİ VE EKLERİ

Türkçede tarihî devirlerden bugüne ismin dativ ve ablativ halinin cümle teşkilindeki fonksiyonları çok çeşitlidir. Meselâ 1.) Dativ: *arkadaşıma aldım, sana göre, bana kalırsa, kaçta aldın* v.b. 2.) ablativ: *bu işten sıkıldım, kitaptan öğrendim, babanızdan kalma miras, bu kapından çıkınız* v.b. misallerinde görüldüğü gibi kelimelerin dativ ve ablativ halleri cümlede bağlı oldukları ve mütemmimi buldukları fiilere göre mânalanıyor, bu suretle bunların fonksiyonları da yaygınlaşıyor. Burada bizi ilgilendiren fonksiyon ismin dativ ve ablativ hallerinin sadece bir cihet (yön) göstermesi cephesidir.

J. Deny, Türk Dili Grameri isimli eserinin 184 ncü sayfasında “ismin dativ ve ablativ halleri, ikisi de taban tabana zıt mânalarda olmak üzere fiilin gayri sarîh (indirect) mütemmimlerini ifade eder. Birincisi birşeye doğru yönelmeyi ikincisi birşeyden uzaklaşmayı, ayrılmayı, çıkıp açılmayı gösterir. Türkçede bu zıtlık sarîh olup iki hâlet birbirinin doğrudan doğruya aksi olarak görünür. Bir hareketin veya umumiyetle bir fiilin varını noktasını, bir hareketin yöneldiği ciheti bildiren isimler dativ eki alırlar. Bir hareketin yahut umumiyetle bir fiilin başlama noktasını, bu hareketin doğup çıktığı ciheti bildiren isimler ablativ ekini alırlar” diyerek birşeye yaklaşma veya birşeyden uzaklaşmayı hakiki ve mecazî olmak üzere iki guruba ayırıyor. Yukarıda dativ ve ablativin cihet gösterme halinde adlandırdığımız kısma hakiki yaklaşma ve uzaklaşma, diğerlerine de mecazi yaklaşma

¹¹ Bk. J. Deny, Türk Dili Grameri, çeviren: A. U. Elöve, İstanbul 1941, s. 589.

¹² Aynı eser, s. 588.

ve uzaklaşma diyerek ismin bu iki halinin daha ziyade cihet gösterme şekli ile ödevli olduğunu bildiriyor.

A. İSMİN DATİV - LATİV HALİ VE EKLERİ

Bazı filoloklar ve bilhassa J. Németh¹³ dativ eklerinin yön gösteren kısmını ayrı bir ek olarak *lativ eki* ismi altında incelemişlerdir. Fakat bu lativ eki (ve ismin lativ hali) hiçbir zaman dativ ekinden (ismin dativ halinden) ayırılmamış ve daima dativ ekinin geçirdiği merhalelere uymuş olduğu için burada bu eki DATİV - LATİV eki (ve ismin dativ - lativ hali) diye gösteriyoruz.

İsmin dativ halinin bir bölümü olarak gözden geçireceğimiz dativ-lativ halini diğer bölümlerden ayırt edebilmek için, bu halin bağlı bulunduğu ve mütemmimi olduğu fiilin durumunu tayin etmek icabeder. Bir fiilin ismin dativ - lativ halinde bulunabilmesi için o fiilin *nereye?* sualiyle karşılaşması lâzımdır. Meselâ *gidiyorum* diyen bir şahsa muhatapı tabiatıyla *nereye?* diyecektir. Yahut *Mehmet gitti* diyen bir şahsa ikinci bir şahıs yine *nereye?* diye soracaktır. Bu sualler karşısında birinci şahsın *...e gidiyorum, ...e gitti* demesi icabeder. Bunun gibi varmak (vasıl olmak) değmek (vasıl olmak), girmek, uğramak, göndermek, çıkmak, çıkarmak, inmek, ağmak (yükselmek), dönmek, götürmek, ermek (vasıl olmak) v.b. gibi bir çok fiillerin birer dativ-lativ ekli isimlere ihtiyaçları vardır. Bu nevi fiiler intransitiv, faktitiv, müşareket ve meçhul fiiller olabilir. Meselâ :

a) *Tranzitiv olarak*

- D.L.T. II. 8. 18 : ol evge *kirdi* "o eve girdi".
 Yus. Z. 20 - 6 : aris şehrine *erer* bir gör nider "Aris şehrine vasıl olur bir gör (ki) ne yapar"

b) *Faktitiv olarak*

- E.T.Y. 53 (2,82) : ögine kanına *tegürmiş* "anasına babasına vasıl etmiş".
 A. Yar. 22 - 4 : ev kapıgına *iltükte* "ev kapısına götürünce".
 D.L.T. II, 85 - 8 : ol anı suwka *çumurdi* "o onu suya daldırdı".

¹³ J. Németh, Probleme der Türkischen Uzeit: Anelecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma De Körös Bicata, Budapeşte, 1942—1947.

c) *Meçhul fiil olarak :*

- D.L.T. I, 247 - 22 : ol yirge *oğraldı* "o yere ogranıldı".
Türkiye türkçesi : eve *girildi*, Avrupa'ya *gönderildi*.

d) *Müşareket fiil olarak :*

Türkiye türkçesinde : kuşlar hayavaya *uçuştular* v.b.

Dativ - Lativ ekinin tarihi çok eskidir. J. Németh¹⁴ Türk - Fin Ugor münasebetinin M. ö. 4000 - 5000 yıllarına kadar çıktığını ve bu münasebedlerin hatıralarından birinin bu dativ - lativ eki olduğunu bildiriyor. Ayrıca Fin - Ugor dillerinden bu eke dair misaller veriyor.

Orhun yazıtlarından itibaren bugünkü Türk şivelerine kadar muhtelif metinlerde bazan fiilin mütemmimi olan kelime, dativ - lativ eki yerine diğer isim tasrif eklerini (lok., nom., akk.) alıp sadece dativ - lativ halinin gösterdiği mânayı bildirir. Meselâ :

a) *Dativ-lativ eki yerine lokativ eki alanlar :*

- E.T.Y. 14 (1,104) : yırıya *oğuzda* eki üçbin sümiz kelteçimiz "şimalde Oğuzlara iki üçbin askerimiz 'ile) gelmeliyiz".
A. Yar. 102 - 14 : oğlum bu *tüşte* tirig esen kavışsar "(eger) oğlum buraya sağ salim gelse (kavuşsa)".
T.T.T. II, 6 - 13 : tavgaç *yirinte* erürler "tavgaç yerine vasil olurlar".
Yus. Z. 100 - 11 : Yusuf eyder kâfir *bunda* gelmesün.

b) *Dativ-lativ yerine akkuzativ alanlar :*

- D.L.T. I, 192 - 6 : emdi *anı* kim yeter "şimdi ona kim yetişir".

c) *Dativ-lativ eki yerine nominativ alanlar :*

- E.T.Y. I, C 7 (1,24) : yazı *konayın* "yazıya (ovaya) konayım"
E.T.Y. I, C 8 (1,26) : ötüken yir olup "ötüken yerine oturup".

Misallerde de görüldüğü gibi dativ - lativ eki yerine kullanılan diğer isim tasrif eklerinin en yaygın olanı lokativ ekidir.

¹⁴ J. Németh, Probleme der der Türkischen Uzit: Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata, Budapeşte 1942—1947.

Dativ - lativ ekinin tarihi inkişafının tesbiti tabiatıyla dativ ekinin inkişafına bağlıdır. Bu sebepten dativ - lativ ekinin merhalelerini tesbit ederken dativ ekinin inkişafını gözününde bulundurmak bizim için faydalı olacaktır.

Dativ - lativ eki yön gösteren bir ek olmakla beraber fonksiyonu -garu, -gerü, -ru, -rü, -ra, -re eklerinin fonksiyonlarının aynı değildir. Meselâ *ev-gerü* yahut *ev -rü* gittim sözü *eve doğru*, *ev istikametinden* gittim anlamındadır. Halbuki *ev-e gittim* demekle mânâyı tahdit etmiş, ev istikametinde gitmekle beraber sadece vasıl olmayı gaye edinmiş oluyorum.

TÜRKÇENİN TARİHİ DEVİRLERİNDE DATİV - LATİV EKLERİ

Prof. R. R. Arat *Atabetü'l-Hakayık*'ın notlar kısmında¹⁵ dativ eklerinin inkişaf safhasını üç merhaleye ayırıyor.

- a) -ğa, -ge devri
- b) -ka, -ke devri
- c) -ğa, -ge, -ka, -ke devri.

Şimdi bu üç devreyi nazarı itibara alarak dativ lativ ekinin inkişaf seyrini misallerle gerçekleştirelim.

a) -ğa, -ge devri: Bu devrin hususiyetlerinin izlerini Prof. R. R. Arat'ın da kaydettiği gibi ikinci ve üçüncü şahıs iyelik ekleri sonundaki yardımcı -n sesi ile dativ ekinin başındaki -ğ ve -g sesinin birleşiminden husule gelen -ña, -ña ekinde rasyyoruz. Ayrıca -n ile nihayetlenen sözlerin dativ halinde görülen -ña, -ña ekleri de bunu gösterir.

E.T.Y. I D 40 (1,46) : alp er bizine tegmiş erti "cesur erler bize (karşı) hücum etmişlerdi".

E.T.Y. I D 34 (1,44) : yizke başına bir tegmedi "yüzüne başına hiç isabet etmedi.

b) -ka, -ke devresinin en bariz hususiyeti Orhun âbidelerinde görülür.

Orhun âbidelerinde dativ-lativ eki :

Birkaç müstesna şekil haricinde âbidelerdeki dativ - lativ eki kalın sözlerde -ka ince sözlerde -ke'dır. Meselâ :

¹⁵ Bk. *Atabetü'l-Hakayık*, R. R. Arat. İstanbul 1951, not: 6, s. 111 - 112.

E.T.Y. I C 3 (1,22) : *taluyka* kiçig tegmedim “denize hiç erişemedim”.

E.T.Y. I C 46 (1,116) : tinesi oğlu yatıgma *tagka* tegmiş “Tinesi oğlu Yatıgma dağına erişmiş”.

E.T.Y. 31 (11,78) : asra yirke kirür “aşağıda yere girer”.
Orhun âbidelerinde dativ - lativ ekinin müstesna şekilleri şunlardır:

1) Söz (k) ile nihayetlendiği zaman; dativ - lativ ekinin başındaki -k ile söz sonundaki (k) yanyana geliyor ve iki k tek işaretle gösteriliyor.

E.T.Y. 18 (1,106) : şandon balıka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş “Sandun şehrine denize (kadar) değdiği yok imiş”.

2) Birinci şahıs iyelik ekinden sonra Bilge Kağan Yazıtında dativ-lativ ekinin ekseriya kalın sözlerde -a ince sözlerde -e olduğu görülüyor¹⁶.

E.T.Y. C 5 (1,76) : ebin yulıp barmış ebim-e tüşmiş “evlerini yağma edip varmış evime gelmiş”.

Not : Birinci şahıs iyelik ekinden sonra gelen dativ-lativ ekleri bazan normal şekilde olduğu gibi kalın sözlerde -ka ince ince sözlerde -ke'dir. Fakat buna dair misaller dativ - lativ değil, daha ziyade lokativ ve ablativ anlamlarındadır.

E.T.Y. II D 15 (1,36) : dört yegirmi yaşımka tarduş budun öze şad olurtım “ondört yaşımda tarduş milleti üzerine şad (olarak) oturdum”.

3) 2 ve 3. şahıs iyelik ekili sözlerin sonuna gelen dativ - lativ eki, iyelik ekinden sonra gelen (3. şahısta) yahut iyelik ekinin kendinde mevcut ñ (2. şahısta) sesleriyle birleşerek ñ sesini husule getirmiş ve ek -ña olmuştur.

E.T.Y. II Ş 14 (1,58) : ebiñe kirteçisen “evine (vatanına) döneceksin (gireceksin)”.

4) 3. Şahıs zamirinin çekiminde görülen añar şekli, aslında ol şahıs zamirinin dativ hali olmayıp, an<ol işaret zamirine eklenen -ğaru cihet ekinin kısaltılmış şeklinden husule gelmiş olsa gerektir¹⁷. Zira âbidelerin bir başka yerinde añarulan-ğaru<ol-ğaru (bk. añaru T. 20 (I,106) E.T.Y.). şekli mevcut olduğu gibi türkçede -ğaru ekinin bu tarzda

¹⁶ Bk. O. Nedim Tuna, Orhun Yazıtları'nın Fonoloji ve İmlâ Kaideleri, Türkiyat Enstitüsü mezuniyet tezi, nr. 168, 1948—49, İstanbul s. 207 - 208.

¹⁷ Bk. Angar (anar) bahsi, s. 28.

kısaltılmış şekillerine daha başka sözlerde de rastlıyoruz (bk. *yoğar bahsi*, *siğar bahsi*).

E.T.Y. 24 (1,108) : *añar yatıp "oraya yatıp..."*.

E.T.Y. 20 (1,106) : *añaru sülemeser "ona karşı asker sevk etmezsek"*.

Uygur metinlerinde dativ-lativ eki :

Uygur metinlerinde ğ, g; k, k seslerinin ayırt edilmemesi dolayısıyla buradaki dativ - lativ eklerinin hangi merhaleye gireceği kati olarak söylenemez; Orhun yazıtlarıyla Divanü Lûgat-it Türk arasında bir köprü vazifesini gören bu metinleri birincinin bir devamı ikincinin de başlangıç noktası kabul ederek dativ - lativ eklerinin da ikisi arası bir hususiyet taşıdığına hükmedebiliriz.

c) -ğa, -ge, -ka, -ke devri: Bu devre, dativ - lativ ekinin geçirdiği son merhale olup XI. yüzyıldan zamanımıza kadar olan devredir. Burada şivedeki fonetik hususiyetler de yazı diline tesir ediyor bu sebepten -ğa, -ge, -ka, -ke karışık olarak kullanılıyor.

Divanü Lûgat-it Türk'de dativ-lativ eki :

1.) Vokallerden yahut sadalı konsonantlardan sonra gelen dativ-lativ eki -ğa, -ge'dir.

D.L.T. II, 171 - 9 : *ol meni evge barturdı o beni eve gönderdi*".

D.L.T. III, 73 - 13 : *bir neñg birge yağuşdı "bir nesneye yaklaştı"*.

D.L.T.III, 77 - 1 : *ol süge yetildi "o askere erişildi"*.

2.) Sadasız konsonantlardan sonra gelen dativ-lativ eki -ka, ke'dir.

D.L.T. I, 212 - 5 : *ol anı tağka ağıttı "o onu dağa çıkardı"*

D.L.T. II, 304 - 8 : *kenç-ke "gence"*.

Not : Bu kaideye aykırı olan misaller de az değildir. Meselâ :

D.L.T. I, 228 - 6 : *keyik-ge "geyiğe"*.

D.L.T. III, 65 - 2 : *sın-ka "mezara"*.

3.) Şahıs zamirlerinden sonra gelen dativ - lativ eki daima -ğa, -gedir.

D.L.T. I, 110 - 12 : *köñglüm sanğa yügrük "gönlüm sana koşuyor"*.

D.L.T. I, 24 - 14 : *bizge "bize" v.b.*

Atabetü'l-Hakayık'de dativ-lativ eki :

Atabetü'l-Hakayık'de dativ - lativ eki Divanü Lûgat-it Türk'ün dativ - lativ eklerinin aynıdır.

Oğuz Kağan Destanı'nda dativ-lativ eki :

Oğuz kağan destanında -ğa, -ge, -ka, -ke karışık olarak kullanıldığı için kaide halinde göstermek pek güçtür. Meselâ kağanka "hakana" sözünün yanında kaganga "hakana" v.b. mevcuttur 'bk. Oğuz Kağan 118, 121).

Nehcül Feradis'de dativ-lativ eki :

Nehcül Feradiste dativ lativ eki -ka, -ğa, -ke, -ge'dir¹⁸.

Muhabetnamede dativ lativ eki :

Muhabetnamede dativ - lativ ekinin başındaki -ğ, -g, bazan kullanılmamıştır. Meselâ siz-e, gözler-e gibi. Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra yardımcı (-n) kalkmıştır¹⁹.

Ali'nin Kıssa-i Yusuf'ında dativ-lativ eki :

Burada dativ - lativ eki bazan -ğa, -ge bazan da Oğuz türkçesinde olduğu gibi -a, -e'dir. Üçüncü şahıs zamirinin tasrifinde anar "oña" şekli de mevcuttur²⁰.

Çağatayca'da dativ-lativ eki :

Çağataycada dativ-lativ eki umumiyetle kalın sözlerde -ğa ince sözlerde ise -ge'dir²¹. Nadir olarak -ka ve -ke şekilleri de kullanılmıştır. Birinci, ikinci ve üçüncü şahıs eklerinden sonra da normal olarak -ğa, ge'dir. Fakat bazan nadir de olsa -a, -e'de kullanılmıştır. Ayrıca, üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra yardımcı -n sesi mevcut değildir. Meselâ :

Su-ğa, ot-ğa, köngül-ge, uluğlar-ğa, kiçiler-ge (suya, ota, gönüle, ululara, küçüklere).

Başım-ğa, közüm-ge, başın-ğa, işin-ge, köngli-ge (başıma, gözüme, başına, işine, gönlüne).

Başıma, tişime, üstine.

¹⁸ Bk. Prof. A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi Notları II, İstanbul 1943, s. 103.

¹⁹ Bk. Türk Dili Tarihi Notları, Prof. A. Caferoğlu, İstanbul 1943, s. 108.

²⁰ Bk. Aynı eser, s. 119.

²¹ Bk. J. Eckmann, Mirza Mehdîs Darstellung Derstschagataischem § Sprache § 26.

Osmanlı (ve Azerî) şivesinde dativ-lativ eki :

Bu şivede dativ - lativ eki -a 'kahn sözlerde), -e (ince sözlerde)dir. Çünkü bu şivede ek başındaki -ğ, -g'ler daima düşer. Eski Osmanlı ve Azerî türkçesinde nadir olarak kullanılan -ğa, -ge şekilleri birkaç misale inhisar eder.

Yus. Z. 13 - 7 : iki kul şol dem *kuyu-y-a* yügürür "iki kul o zaman kuyuya koşar".

Kadı B. 51 - 10 : bizüm *otağumuz-a* geldüğün yoğ "bizim otağımıza geldiğiniz yok".

Yus. Z. 51 - 9 : *şehre* taht üzre anı yetürdiler.

Bu şivede üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra dativ - lativ eki daima yardımcı -n sesini alır.

Yus. Z. 3 - 5 : ar degil mi duravuz *tapusu-n-a* "huzurunda durmamız bizim için utanılacak bir şey değil midir?".

Yus. Z. 20 - 6 : aris *şehri-n-e* erer bir gör nider "Aris şehrine gider gör ki ne yapar".

BUGÜNKÜ TÜRK ŞİVELERİNDEN DATİV - LATİV EKİ

Sibirya şivelerinde (Oyrot şivesinde) :²²

Vokalle veya sadalı konsonantla biten sözlerden sonra -ğa, -ge, -go -gö'dür. Bu dört ekten -go ve -gö eklerinin birincisi 'o) yuvarlak vokalli sözlere ikincisi (ö) yuvarlak vokalli sözlere eklenir. Düz vokalli sözlerde ise -ğa -ge şekilleri kullanılır. Meselâ :

Kar-ğa "kara", til-ge "dile", d'er-ge "yere", çerü-ge "askere".

Qoy-go "koyuna", köl-gö "göle", koyon-o "tavşana", kol-go "ele". Sadasız konsonatla biten sözlerden sonra -qa, -ke, -ko, -kö'dür. -ko ve -kö ekleri, birincisi (o) yuvarlak vokalli sözlerden ikincisi de (ö) yuvarlak vokalli sözlerden sonra gelir. -qa ve -ke eklerinin birincisi kahn sözlerden ikincisi ise ince sözlerden sonra gelir. Meselâ :

Taş-qa "taşa", bulut-qa "buluta", kas-qa "kaza", tiş-ke "dişe", toş-ko "buza", çörçök-kö "hikâyeye".

²² N. P. Direnkova; grammatika Oyrotskogo, Yazıka, Moskova - Leningrad 1940 § 17 - 16.

Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra -a, -e, -o, -ö'dür. n- yardımcı sesini de alır.

Ald-ı-n-a "önüne"²³, üst-ü-n-e "üstüne"²⁴, iç-i-n-e "içine".²⁵

Birinci ve ikinci şahıs iyelik ekli sözlerden sonra dativ - lativ ekinin nasıl yazıldığı eserde gösterilmemiştir⁴. Buna ait misal de mevcut değildir.

Kıpçak şivelerinde

a) *Nogay şivesinde*²⁶:

Nogay şivesinde dativ - lativ eki -ğa, -ge, -қа, -ke'dir. Vokalle veya sadalı konsonantla biten kalın sözlerde -ğa ince sözlerde -ge, sadasız konsonantla biten kalın sözlerde -қа ince sözlerde -ke'dir. Msl.

Ton-ğa "elbiseye", al-ğa "öne"²⁷, koy-ğa "koyuna", üyüm-ge "evime", tas-қа "taşa".

İyelik ekli sözlerin sonunda -ğa, -ge yanında -a, -e'de görülür. Üyüm-ge=üyüm-e evime", üyi-n-e "evine".

b) *Kumuk şivesinde*²⁸:

Bu şivede dativ - lativ eki yazı dilinde daima -ğa ve -ge'dir. Telâfuzda ise -қа, -ke şekilleri de mevcuttur. Meselâ :

Yol-ğa "yola", taş-ğa "taşa", bala-ğa "çocuğa", söz-ge "söze", til-ge "dile", tiş-ge "dişe" it-ke "köpeğe", baş-қа "başa".

Şahıs zamirlerinden sonra ekseriya tarihî devirlerden beri canlılığını muhafaza eden -ğar(u) eki kullanılır. Meselâ :

Bu-ğar "buna", şu-ğar "şuna", ço-ğar "şuna" o-ğar "ona"²⁹.

Şahıs zamirinin cemi şeklinde dativ - lativ eki yine -ğa, -ge'dir. Fakat bu arada cemi ekinin -r'si düşer. -lağa, -larga, -lege, -lerge.

²³ N.P. Direnkova, Grammatika, Oyrotskogo Yazıka, Moskova, Leningrad 1940 74 - 1.

²⁴ Aynı eser § 74 - 1.

²⁵ Aynı eser § 74 - 4.

²⁶ Aynı eser.

²⁷ N. A. Baskakov, Nogayskiy Yazık i ego Diyalekti, Moskova Leningrad, 1940 § 88.

²⁸ Aynı eser § 129.

1 N. K. Dimitriev, Grammatika Kumukskogo Yazıka, Moskova - Leningrad 1940 s, 55 - 56.

²⁹ Aynı eser, s. 78.

Bula-ğa “bunlara”, şula-ğa “şunlara”, şola-ğa “şunlara”, ola-ğa onlara”³⁰.

c) *Balkar şivesinde*³¹:

Vokalle veya (n sesi hariç olmak üzere) sadalı konsonantlarla nihayetlenen sözlerde -ğa, -ge'dir. Meselâ teve-ge “deveye”, atabız-ğa “atamıza”.

Sadalı konsonantlardan n sesi ile nihayetlenen sözlerde bu n sesi ñ olur. Meselâ Kũññe=Kũññö “güneşe”, katıñña “kadına”.

Sadasız konsonantlardan sonra -қа, -һа, -ке, -һе'dir.

Konak-ka “misafire”, at-қа “ata”, eşek-ke “eşeğe;”, egetş'e “hemşireye”.

Yuvarlak vokalli sözlerden sonra -go, -kö, -h'ö'dür. İyelik ekli sözlerin sonunda -a, -e, -ö'dür.

Atasına, atama, ataña, közüme=közümö.

d) *Kırgız şivesinde*³²:

Bu şivede dativ -lativ eki toplu olarak -ğa, -go, -қа, -ge, -gö, -ke, -kö'dür. Bunları kaide halinde göstermek icabederse:

Sadalı konsonant ve vokallerden sonra kalın sözlerde -ğa, ince sözlerde -ge'dir. Yuvarlak vokalli sözlerde -go, -gö'dür. Sadasız konsonantlardan sonra kalın sözlerde -қа, ince sözlerde -ke'dir. Yuvarlak vokalli sözlerde ise -қо, -кө'dür. Söz sonunda n sesi varsa, ekin -ğ veya -g sesinin tesiriyle bu ses ñ olur. Başkarma-ğa “idarehaneye”, çoro-go “silâh arkadaşına”, katın-ğa “kadına”, ulu-ğa “oğula”, ataқ-қа “şöhrete”, bolot-қо “pulata”, banke-ge “bankaya”, köl-gö “göle”, çet-ke “kenara”, öküm-gö “hüküme”, қайыñg-ға “kayına”, üñn-gö “sese”.

e) *Kazak şivesinde*

Kırgızca için söylenen kaideler burada da söylenebilir. Radloff'un “Türk Diyaletleri malzemelerinde”³³ Kazak şivesinden aldığı “karmak salğan cigit” hikâyesindeki şu misaller bunu açıkça gösterir.

1. bir cigit buruñgu zamanda suğa karmak salıp cürödü “geçmiş zamanlarda bir yiğit suya karmak salıyordu”.

³⁰ Aynı eser, s. 78.

³¹ W. Pröhle, Balkarische Studien, KSz. XV. 1914—1915 § 53.

³² Abdülkadir İnan, Türkoloji Ders Hülâsaları, 1936 İstanbul § 14, 22, 26.

³³ Radloff, Proben III. Karmak Salğan Cigit Hikâyesi.

16. bir künü üş balık tüştü *karmağına* “birgün karmağına üç balık düştü”
9. bir sarı it cügürüp *cigitke* keldi “bir sarı köpek yiğidin yanına geldi”.
57. tasdı *mağan* ber “taşı bana ver”.
66. sudan çıkkan son bereyn dep edim, *oğan* bolmadı “sudan çıktıktan sonra verelim dedim ona, olmadı”.
145. ol tasdı *sağan* berse “o taşı sana verse”.
146. üyünün *artına* kelip edi “evinin arkasına gelmişti”.
140. cılan babanikine baramın “yılan Babaninkine varacağım”.

Not : 1) bu şivede müfret bir, iki, üçüncü şahıs zamir eklerinin dativ - lativ hali yukarıdaki misallerde görüldüğü gibi mağan, soğan, oğan'dır. Prof. R. Arat Atebetü'l-Hakayık'ın notlar kısmında (bk. not 6, s. 112) kırgızcada müfret şahıs zamirlerinin dativ halinin mağa - mağan -maa, saga - sağan -saa, ağa - ağan - aa olduğunu bildirmiştir.

Not : 2) Yukarıdaki misallerden de anlaşılacağı gibi kazak şivesinde de 3. şahıs iyelik ekli sözlerin sonundaki dativ - lativ ekleri -a, -e'dir ve yardımcı -n- sesini alır (bk. 16, 146).

Not : 3) Yine yukarıdaki misallerden anlaşıldığına göre -ki aidiyet ekli sözlerin sonunda dativ - lativ eki -a, -e'dir (bk. 140).

Türkî şivelerinde dativ-lativ eki

Tarançi şivesinde :

Bu şivede kullanılan *dativ-lativ* eki hakkında toplu bir malûmat elde edilemedi. Radloff'un “Türk Diyalektleri Malzemesi”nden³⁴ aldığımız şu iki hikâyede mevcut olan dativ-lativ eklerini bir kaide halinde göstermeye çalışalım (bu hikâyeler: 1- Padişâ, 2- Hayvanatnin tilini ürgengen kişi'dir).

Vokalle veya sadah konsonantla nihayetlenen sözlerde dativ - lativ eki ince sözlerde -ge, kalın sözlerde -ğa'dır.

Not : Bu şivede (i) sesleri daima (i) olarak telâffuz edildiği için, içinde (i) sesi bulunan kalın sözler de mevcuttur. Bu sözlerde dativ - lativ eki -ğa olarak kalmıştır (Meselâ aldığı “karşısına”, keşiğa “karşısına” gibi).

³⁴ Radloff, Proben VI. I. Padişâ, 2. Hayvanatnin tilini ürgengen kişi.

12. (Padişā) ³⁵ : kalenderni padişānin *aldi-ğa* elip kirdi
“kalenderi padişahın huzuruna getirdi”.
33. (Padişā) : *keşi-ğa* keldi “karşı(sına) geldi”.
38. (Padişā) : bir *yer-ge* yetip *ķondi* “bir yere gidip
oturdu”.
56. (Padişā) : *arķam-ğa* minin “arkama binin”.
11. (Padişā) ³⁶ : bir *künü öyi-ge* bardı “bir gün evine
gitti”.

Sadasız konsonantlar nihayetlenen sözlerde dativ - lativ eki kalın sözlerde -ka, ince sözlerde nasıl olduğunu gösteren misal bulunamadı ise de -ke olduğu söylenebilir.

42. (Padişā) : *at-ka* “ata”.

Oğuz şivelerinde dativ-lativ eki

Bu şivelerde dativ - lativ ekleri ince sözlerden sonra daima -e kalın sözlerden sonra daima -a'dır. (Bu şekil, bu şivede ek başındaki -ğ, -g lerin düşmesi neticesinde husule gelmiştir).

Ev-e, mektep-e, yol-a, arkadaş-a v.b.

Vokalle nihayetlenen sözler dativ - lativ ekini aldıkları zaman araya bir -y- sesini getirirler.

Kuyu-y-a, bura-y-a, Anķara-y-a, pancere-y-e v.b. Dativ - lativ ekleri iyelik ekli sözlerde -n- yardımcı sesini ahrlar.

Babası-n-a, gözü-n-e, sonu-n-a v.b.

B. İSMİN ABLATİV HALİ VE EKLERİ

İsmın ablativ halinin dativ - lativ hali gibi çok yaygın bir fonksiyonu vardır. Bu fonksiyonlardan biri de cihetle ilgili olanıdır. Bir ismin ablativ halinin cihetle ilgili bir mâna ifade edebilmesi için o ismin bağı bulunduğu ve mütemmimi olduğu fiilin *nereden?* sualile karşılaşması icabeder. Meselâ *çıkıtım* diyen bir şahsa muhatabı tabiatıyla *nerden?* diye soracaktır. Bu sual karşısında birinci şahıs ister - istemez *-den çıkıtım* diyecektir. (Nereden sualini istiyen birçok fiiller aynı zamanda nereye suali ile de karşılaşırılar. Bu sebepten dativ bahsine alınan fiillerin bazıları buraya da alınabilir. Bk. Dativ - lativ bahsi.

³⁵ Aynı eser Padişā hikâyesi.

³⁶ Aynı eser, Hayvanatnin tilini ürgengen kişi hikâyesi.

Bunun gibi çık-, -dön-, gönder-, git-, kalk-, kaldır- v.b. gibi fiillerin yön gösteren birer ablativ ekli isimlere ihtiyaçları vardır. Bu nevi fiiller ekseriya intransitiv, faktitiv, meçhul fiiller olabilirler.

a) *Intransitivollanlar :*

- E.T.Y. 29 (I,110) : kırkıda yandımız türgiş kağanda kö-rüg *kelti* "kırgızlardan döndüğümüz (vakit), Türgiş Kagandan haberci geldi"
 Yus. Z. 90 - 11 : hatifden ün *geldi* ol karavaşa "o karavaşa hatiften ün *geldi* (ses geldi)".

b) *Faktitiv olanlar :*

- D.L.T. I, 224 - 21 : ol anı tağdın ıldurdu "o onu dağdan indirdi".

c) *Meçhul olanlar :*

- Türkiye türkçesi : evden gönderildi.
 Türkiye türkçesi : buradan götürüldü v.b.

Bazan fiilin mütemmimi olan kelime ablativ eki yerine diğerk bazı isim - tasrif eklerini (dativ,) alıp sadece ablativ halinin ifade ettiği mânayı belirtirler. Meselâ :

Ablativ yerine dativ eki alanlar :

- E.T.Y. 3 (111, 158) : *budunum-ka* adırıltım "kavmimden ayrıldım".
 E.T.Y. 3 (111, 61) : *sizim-e* adırıltım "sizlerimden (sizlerden) ayrıldım".

Ablativ eklerinin tarihî inkişafı :

Ablativ ekleri tarihî inkişaf bakımından aşağı - yukarı üç merhaleye ayrılırlar :

1. -da, -de, -ta, -te devresi,
2. -da, -de, ta-, -te, -dın, -din, -tın, -tin devresi,
3. -dın, -din, -tın, -tin, -dan, -den, -tan, -ten, (-don, -dön, -dun, -dün, -ton, -tön, -tun, -tün) devresi.

1. Bu devrin hususiyetlerini Orhun âbidelerinde (VIII. yüzyılda) görüyoruz

Orhun âbidelerinde ablativ eki :

Orhun âbidelerinde birkaç müstesna şekil haricinden ablativ ekleri

daima -da, -de, -ta, -te'dir. (Bu müstesna şekiller kan-dan "nereden" bk. E.T.Y. I D 23, II D 19 (1, 40) kan-tın "nereden")³⁷.

Not : Orhun âbidelerinde ablativ ekleri ile lokativ ekinin kullanılışı ve şekli arasında hiç bir fark yoktur. Bu ekin lokativ veya ablativ eklerinden hangisi olduğunu ancak cümlenin kuruluşundan ve gelişinden anhyabiliriz.

Ablativ ekinin bağlanmış olduğu kelime l, n, r seslerinden biriyle nihayetleniyorsa bu ek kalın sözlerde -da ince sözlerde -de olarak gösterilirler. Yahut l, n, r seslerinden biri ile nihayetleniyorsa kalın sözlerde -ta ince sözlerde -te'dir. Birkaç istisna şekli de vardır³⁸.

2. Bu devre eldeki Uygur metinlerinin yazıldığı devirden aşağı-yukarı XII - XIII. yüzyıla kadar devam eden devredir. Bunu da iki kısma ayırabiliriz.

a) -da, -de, -ta, -te ekleri ile -tın, -tin, -dın, -din eklerinin karışık olarak kullanıldığı devredir. Uygur metinlerinin yazıldığı zamana tesadüf eder.

Uygur metinlerinde ablativ eki :

Uygur metinlerinde -de, -de, -ta, -te eklerinin kullanılışı Orhun âbidelerinininkinin aynıdır. Yani kalın sözlerde -da, -ta ince sözlerde -de, -te'dir. Fakat bu ekler ablativin cihet gösterme fonksiyonundan ziyade diğer fonksiyonlar için kullanılmıştır. Ablativin cihet gösterme fonksiyonu için de -dın, -din, -tın, -tin ekleri kullanılmıştır.

-dın, -din, -tın, -tin ekleri kalın sözlerde -dın, -tın, ince sözlerde ise -din, -tin şeklindedir. Meselâ :

T.T. III, 16 - 137 : *ev-tin bark-tın* öntiler "evvden barktan çıktılar".

T.T. IV, 10 - 20 : *balık-dın balıkka uluş-dın* uluşka *il-din* ilke... "şehirden şehre memletten memlekete ilden ile".

Kalın sözlere eklenen -dın ve -tın eklerinden, hangi şartlarla birincisinin yine hangi şartlarla ikincisinin kullanıldığı tespit edilememektedir. Çünkü, *balık-tın* yanında *balık-dın* yahut *il-din* yanında *il-tin* şekli görülüyor (bk. T.T. IV, 10 - 20; U. II, 87 - 55; T.T. III, 10 - 20).

³⁷ O. Nedim Tuna, Orhun Yazıtları'nın Fonolojisi ve İmlâ Kaideleri, Türkiyat Enstitüsü, Tez 168, s. 212.

³⁸ Aynı eser.

Bu kısımda ayrıca nazarı dikkati celbeden -dan, -den ekleri ağız hususiyetlerinin yazı diline geçtiğini gösteren ve sadece Manichaica'lar-da³⁹ rastlanan bir ektir. -dan, -den, -tan, -ten eklerinin ilk şekilleri olması itibariyle çok ehemmiyetlidir. Bu -dan, -den, -tan, -ten ekleri de daha ziyade yön gösterme hususiyetlerini haizdirler Meselâ :

M. I, 13 - 15 : *ten̄gri-den tamı-dan* yoķaru ađduķta
“tanrıdan cehennemden yukarıya ık-
tığı zaman...”.

M. I, 5 - 13 : *tonı bas-tan* adaka teği ķanķa irin̄ge
ürgenip “elbisesi baŗtan ayağa kadar
kana irine karıŗıp...”

b) Bu devirde, Uygur metinlerinde kullanılan ekler aynen kulla-
nılmakla beraber -da, -de, -ta, -te ekleri azalmıŗ buna karŗı -dın, -din,
-tın, -tin ekleri büyük bir yer iŗgal etmiŗtir. Bu devir aŗađı - yukarı
XI - XII. yüzyıllara isabet eder.

Divanü Lûgat-it Türk'te ablativ eki :

Divanü Lûgat-it Türk'de -dın, -tın, -dın, -tin yanında -den, -dan,
-tan, -ten şekilleri de mevcuttur.

I. 224 - 21 : ol anı *tağ-dın* ildurdu “o onu dağdan
indirdi”.

III. 64 - 19 : er *yol-dan* yandı “adam yoldan döndü”.

III. 83 - 18 : ol *köz-den* yaŗ yaŗundu “o gözden yaŗ
silindi”.

I. 178 - 21 : ol meni *yol-dın* evürdi “o beni yoldan
evirdi”.

Divanü Lûgat-it Türk'te -dan, -den, -dın, -din yanında -tan, -ten,
-tın, -tin şekli pek az kullanılmıŗtır. Eldeki misaller de cihetle ilgili
olmadığı için buraya alınmadı.

*Atabetü'l-Kakayık-de Ablativ eki*⁴⁰ :

Atabetü'l-Hakayık'de -dın, -din, -tın, -tin şekillerinin kullanıldığı
-da, -de'nin kullanılıŗ tarzı hakkında eserde sadece on misalin mevcu-
diyeti ve bu ekin kaybolmak üzere olduğu iŗaret edilmiŗtir.

³⁹ A. von Le Coq. Türkische Manichaica aus CHOTCHO, Berlin, I. II, III.

⁴⁰ Bk. R. R. Arat, Atabatü'l Hakayık, İstanbul 1951, not 21.

Oğuz Kagan Destanı'nda Ablativ eki :

Oğuz Kagan Destamında ablativ eki -dın, -din ve -dun, -dün'dür. -dun ve -dün şekillerini bu eseri istinsah edenlerin dil hususiyetlerinin tesiri olarak görebiliriz. Zira bu devirde -dın, -din eklerinde bir yuvarlaklaşma hadisesi mevzubahis edilemez.

- 205 : idilniḡg suyı-dın neçük keçer-biz "İdil'in suyunu nasıl geçeriz".
 51 : kök-dün bir kök yaruḡ düşdi "gökten bir gök ışık düştü".
 139 : ol çaruk-dun kök dülüklüg kök çallug bedik bir irkek böri çıḡdı "o ışıktan gök tüylü ve gök yelesi büyük bir erkek çıktı".

3. -dın, -din, -tın, -tin, -dan, -den, -tan, -ten devresi :

Bu devre XIII. yüzyıldan bugüne kadar sürüp gelen devredir ki -da, -de, -ta, -te eklerine kalıplaşmış bazı şekiller haricinde artık tesadüf edilmiyor. Diğer taraftan bazı şiveler ve bilhassa Çağatay şivesi -dın, -din, -tın, -tin şekline bir kısım şiveler ise (Oğuz şiveleri) -dan, -den, -tan, -ten, kullanmağa başlamı-lardır. Son devirde ise Türkî şiveleri haricindeki bütün şiveler -dan, -den, -tan, -ten (bazı şimal şiveleri -don, -dön, -ton, -tön) şekillerini, Türkî şiveleri ise -tın, -tin, -dın, -din şekillerini kullanmaktadırlar.

Çağataycada Ablativ eki ⁴¹ :

Bu şivede ablativ eki sadak konsonantlar ve vokallerden sonra -dın, -din'dir. Sadasız konsonantlardan sonra -tın, -tin'dir. Ayrıca üçüncü şahıs iyelik ekli sözlerden sonra gelen ablativ eki yardımcı -n- sesini alma. Meselâ :

Su-dın "sudan", *ot-dın*, "ottan, ateşten", *köngül-din* "gönülden", *başım-dın* "başımdan", *yüzünḡ-din* "yüzünden", *sözi-din* "sözünden", *otları-din* "ateşlerinden".

Osmanlıcada Ablativ eki :

Bu şivede ablativ eki -dan ve -den'dir. Birkaç klişeleşmiş kelime haricinde -dın, -din hiç görülmez (bu klişeleşmiş sözler de sadece eski osmanlıcaya aittir).

⁴¹ J. Eckmann, Mirza Mehdis Darstellung der Stehagataischen Sprache § 26.

- S. Nabi : 'Arafat *tağın-dın* yana "Arafat dağına doğru".
- Kıyas. : kaçan *şam-dın* yana çıktı "Şam tarafına gittiği zaman".
- Kıyas. : bular *yokarı-dın* kığırdı "bunlar yukarıdan bağırdı".
- Tar. Söz. II. : yemiş buldı vü çevre-din yedi çok "çok yemiş buldu ve etraftan çok yedi" (Süheyl ü Nevbahar).

Bu şivede kullanılan -dan, -den, şekli için birkaç misal :

- Yus. Z. 81 - 15 : birgün indi 'azrail *gökden* yere.
- Yus. Z. 90 - 11 : *hatif-den* ün geldi ol karavaşa.
- Yus. Z. 91 - 9 : eytdi üş geldi yusuf-dan bir koğu "işte Yusuf'tan bir koku geldi dedi".

SON DEVİR TÜRKÇESİNDE ABLATİV EKİ

*Sibirya şivelerinde (Oyrot şivesinde)*⁴² :

Bu şivede ablativ eki vokal ve sadalı konsonantlardan sonra -dan, -den, -don, -dön'dür. -dan, -don ekleri kahn sözlerden sonra gelir ki ikincisi yalnız (o) yuvarlak vokalli kahn sözlere eklenir. -den ve -dön ise ince sözlerden sonra gelir ki ikincisi yalnız (ö) yuvarlak vokalli sözlere eklenir. Meselâ :

Üy-den "evden", *köl-dön* "gölden", *çerü-den* "askerden", *til-den* "dilden", *d'er-den* "yerden", *koy-don* "koyundan", *kol-don* "elden".

Sadasız konsonantla nihayetlenen sözlerden sonra -tan, -ten, -ton -tön'dür. -tan, -ton kahn sözlerden sonra gelir ki ikincisi yalnız (o) yuvarlak vokalli sözlere aittir. -ten, -tön ince sözlerden sonra gelir ki ikincisi sadece (ö) yuvarlak vokalli sözlere eklenir. Meselâ :

d'ış-tan "dışarıdan, dıştan", *at-tan* "attan", *kas-tan* "kazdan", *sös-tön* "sözden" v.b.

İyelik ekli sözlerin sonunda ablativ eki daima, -nan, -nen'dir :

Direnkova § 74 - 1 : *aldı-nañ* bar "önünden git".

Direnkova § 74 - 2 : *at üstü-neñ* kıyırdı "at üstünden bağırdı".

⁴² N. P. Direnkova, Grammatika Oyrotskogo Yazıka, Moskova Leningrad 1940 § 17 - 6.

- Direnkova § 74 - 6 : *kiyini-neñ* bar “arkasından git”.
 Direnkova § 74 - 1 : meniñ *aldım-nañ* kuş uçup çıktı “benim önümden kuş uçup çıktı”.

Kıpçak şivesinde

a) *Nogay şivesinde*⁴³

Vokal ve sadalı konsonantlardan sonra -dan, -den sadasız konsonantlardan sonra -tan, -ten'dir. M. N. Ñ'den sonra ekseriya -nan, -nen halindedir Meselâ :

Ƙoy-dan “koyundan”, don-nan “elbiseden”, tas-tan “taştan”, üyüm-nen “evimden”, üyüm-den “evimden”, üyiñ-nen “evinden”, üyün-nen “evinden,, üyün-den “evinden”.

b) *Kumuk şivesinde*⁴⁴

Bu şivede ablativ eki Nogay şivesinin ablativ ekinden pek farklı değildir. Yalnız yazı dilinde sadece -dan, -den şekli kullanılmakta -tan, -ten ise ağızlarda bulunmaktadır. Yine bazı Kumuk ağızlarında -dın, -din, -tın, -tin şekilleri de mevcuttur. Meselâ :

Yol-dan “yoldan”, *taş-dan* = *taş-tan* “taştan”, *bala-dan* “çocuktan”, *söz-den* “sözden”, *til-den* “dilden”, *Ƙalam-nan* = *Ƙalam-dan* “kaleminden” v.b.

c) *Balkar şivesinde*⁴⁵

Vokal ve sadalı konsonantlardan sonra: -dan, -den, -dön,

Sadasız konsonantlardan sonra: -tan, -ten, -tön,

m, n, ñ seslerinden sonra: -nan, -nen, -non, -nön.

3. Şahıs iyelik ekli sözlerden sonra: -nnan, -nnen, -nnon, -nnön.

d) *Kırgız şivesinde*⁴⁶

Bu şivede de ablativ eki fonetik kanunları icabı olarak -dan, -den, -don, -dön, -tan, -ton, -tön'dür.

BaşƘarma-dan “idarehaneden”, *Ƙatın-dan* “kadından”, *ataƘ-tan*

⁴³ N. A. Baskakov, Nogayskiy Yazık i ego dialekti, Moskova Leningrad 1940 § 17 - 16.

⁴⁴ N. K. Dmitrien, Grammatika Kumukskogo Yazıka, Moskova Leningrad 1940 § 56 - 57.

⁴⁵ W. Pröhle, Balkarische Studien: KSz XV. 1914—15 § 56.

⁴⁶ Abdülkadir İnan, Türkoloji Ders Hülâsaları, 1936 İstanbul § 26.

“şöhretten”, *bolot-ton* “pulattan”, *banke-den* “bankadan” *öküm-dön* “hükümden”, *çet-ten* “kenardan”, *kürs-tön* “kurstan”.

Oğuz şivelerinde :

Bu şivelerde ablativ eki -dan, -den, -tan, -ten'dir. Sadalı konsonant ve vokalle nihayetlenen kalın sözlerin sonunda daima -dan, ince sözlerin sonunda daima -den'dir. Meselâ :

Kapı-dan, ev-den, yol-dan, dere-den v.b.

Sadasız konsonantlar nihayetlenen kalın sözlerin sonunda -tan, ince sözlerin sonunda -ten'dir. Meselâ :

Arkadaş-tan, at-tan, sepet-ten, yemek-ten v.b.

Bu şivelerde ablativ eki 3. şahıs iyelik eklerinden sonra gelirse daima yardımcı (n) sesini alırlar. Meselâ :

evin-n-den, kapısı-n-dan, yolu-n-dan v.b.

IV. İSMİN EKVATİV HALİ VE EKİ

-Ça,-Çe

Türkçenin isim tasrifi eklerinin çok yaygın fonksiyonlu olanlarından biri de -çe, -ça ekvativ ekidir (diğer yaygın fonksiyonlu isim tasrif ekleri dativ ve ablativ (bahsine bk. s. 29, 51). Şu misallerde görülen -ça, -ca, -çe, -ce eklerinin (ve dolayısıyla ismin ekvativ halinin) değişik anlamlarda nasıl kullanıldığını anhyabiliriz.

Ben-ce “bana göre”, *güzel-ce* “güzele yakın”, *doğru-ca* eve git “dosdoğru eve git”, *yol-ca* git “yoldan git”, *insan-ca* “insan gibi” v.b.

Ekvativ ekinin (ve ismin ekvativ halinin) çeşitli fonksiyon ve anlamlarından biri de bir cihet, bir yön göstermesidir. Bu anlamda olan ekvativ eki -ye kadar, *istikametinde* sözlerinin yerinde kullanılır. Bu bölümde ekvativ ekinin tarihî inkişafı üzerinde kısaca durduktan sonra cihet (yön) gösterme ile ilgili olan cephesini gözden geçireceğiz.

EKVATİV EKİNİN TARİHİ İNKİŞAFI

Türkçede kullanılan ekvativ ekinin normal şekli -ça, -çe'dir. Fakat bu ek zamanla fonetik değişmelere uğramış -ca, -ce şekli de hasıl olmuştur. Kaşgârî devrine kadar (II. yüzyıla kadar) -ça, -çe kendine daima muhafaza etmiştir. Fakat bundan sonra bilhassa Osmanlı ve Çağatay şivelerinin inkişaf etmeğe başladığı devrelerde bir takraftan Osmanlı - Oğuz şiveleri -ca, -ce şeklini kullanmış, Çağatay şivesi ise

-ça, -çe şeklini hiçbir değişikliğe uğratmadan muhafaza etmiştir. Bugün de Oğuz şiveleri yine -ca, -ce ve Çağatay şivesinin yerini işgal eden Türkî şiveleri, ayrıca Kıpçak ve Sibirya şiveleri -ça, -çe şekillerini kullanmaktadırlar.

-ça, -çe ekvativ ekleri zamanla bazı eklerle de genişletilmiş -çak, -çek, -cağ, -cek, -çuk şekillerini almıştır. Bu sonuncuları -ça, -çe, -ca, -ce ekvativ ekine ok=uk "bizzat, muhakkak" sözünün ilâvesinden meydana gelmiş ve yanyana gelen iki vokalden birinin düşmesi ile de -çek, -cek, -çak, -cak, -çuk şekilleri hasıl olmuştur. J. Deny'den⁴⁷, Türkmen şivesinde bir de -çelik<-çe-lik, "-e kadar", -çeli<-çe-li "-e kadar", -çaklık<-çak-lık<-ça-ok-lık "-e kadar", şekillerin mevcudiyetini ve bunların başlı başına bir söz olarak da kullanıldığını öğreniyoruz.

CİHET GÖSTEREN -ÇA, -ÇE EKVATİV EKİ

-ça ve -çe eklerinin cihet eki olarak iki fonksiyonu vardır :

1. *-e kadar, -e, istikametine* anlamlarında kullanılır.

2. *-den, istikametinden* anlamlarında kullanılır.

1. Bu bölümü de iki kısımda mütalea edebiliriz.

a) -ça, -çe, -çek, -çelik ekleri dativ ekli sözlerin sonuna gelir ve *-e kadar* anlamında ciheti sınırlayan bir ek olarak kullanılır. Mamafih bu daha ziyade ağızlara has olan bir hususiyettir. Bu şeklin daha Çağatay şivesinden kullanıldığını. J. Eckmann'ın "çağatayca araştırmalar" isimli eserinde öğreniyoruz.

Bugünkü şivelere bazı Türkî ve Oğuz şivelerinde de bu şeklin mevcudiyetini şu misallerden anlıyoruz.

Rd. Proben ⁴⁸	: padişahın <i>işigeçe</i> kelip türdi "padişahın eşeğine kadar gelip durdu".
J. Deny	: <i>buraya-cağ</i> geldim (Metres, H. Rahmi, s. 47).
J. Deny	: vazifesini <i>dibine-cek</i> görmüştür (Metres, H. Rahmi, s. 47).
J. Deny	: dünyanın ahırına <i>çelik</i> "dünyanın sonuna kadar" (Teke Türkmencesi).

⁴⁷ J. Deny, Türk Dili Grameri, Çev.: A. U. Elöve, s. 589 - 590.

⁴⁸ Proben 3. Padişa Hikâyesi.

J. Deny : dünyanıñ ahırına *çeli* “dünyanın sonuna kadar”.

b) -ça, -çe ekleri mekân isimlerinin sonuna gelerek *-e kadar, -e* anlamında kullanılırlar. Bu şeklin tarihî pek eski olup ilk Türk vesikaları olan Orhun âbidelerinde dahi mevcuttur. Fakat bu bölüme dahil olan -ça, -çe ekleri kalıplaşmağa meyyaldirler. Meselâ :

E.T.Y. Ir 63 (118,4) : beşyüz eren *kan-ça* bardı “beşyüz eren nereye gitti”.

P.P. 54 - 23 : bu *kan-ça* bargay “bu nereye varacak”

D.L.T. I. 74 - 17 : *kan-ça* bardıñ ay oğul “ey oğul nereye gittin”.

D.L.T. I. 195 - 4 : *kan-çuk* kaçar ol tutar “nereye kaçarsa o tutar”

Yus. Z. 70 - 3 : *kan-ca* varırsın bana söyle gil
“nereye gidiyorsun bana söyle”.

İbnü Mühenna, J. Deny : *tigin-çe* “deyin, *-e kadar, -e doğru*”.

J. Deny : *digin-çe* “deyin, *-e kadar, -e doğru*”
(Nevâî).

2. Bu bölümde -ça, -çe ekleri ya ismin sonuna doğrudan doğruya bağlanır, veya bu isimlerin iyelik halinden sonra gelir ve *-den, -istika- metinden* anlamlarında kullanılır. Tarihî devirde Osmanlı türkçesi ile Çağatay şivesinde, son devirde ise kalıplaşmış bazı şekiller haricinde daha ziyade ağızlarda mevcuttur. Sadece bazı Sibiryâ şivelerinin yazı dilinde sık sık görülür. Misaller :

a) *Çağataycada* :

Mehdi. : *sonğıça sonğ-ı-ça* “arkasından”.

Mehdi. : *sonğınça sonğ-ı-n-ça* “arkasından”.

Mehdi. : *ardıça ard-ı-ça* “arkasından”.

b) *Osmanlıcada* :

Tar. Söz. I. : atabinib *suyun-ca* gitti bunlar “ata binip arkasından gitti bunlar” (Hurşit ve Ferahşat).

Tar. Söz. I. : önce giden olkeçi *art-ça* gider (Ruşenî Divanı).

Tar. Söz. I. : *öñun-ce* kim kalem gibi baş üzre yürümez (Şeyhi divanı).

Tar. Söz. I. : şayeste *öñün-ce* çarh-ı gerdan “dönen çarh önünde dönse lâyıktır” (Nedim divanı).

c) *Sibirya şivelerinde* :

Direnkova 74 - 2 : *üstün-ce* “üstünden, üst tarafından”.
 Direnkova 74 - 3 : temir d’ol Ural’dın tularının *aldın-ça* barıp d’at “demiryolu Ural dağlarının altından geçer”.
 Direnkova 74 - 7 : *d’anınça* “yanından, etrafından”.
 Direnkova 74 - 9 : ağaçardıñ *arazın-ça* koyon mantadı “ağaçların arasından tavşan koştu”.

İKİNCİ BÖLÜM

CİHET GÖSTEREN SON-ÇEKİM EDATLARI

A. TAPA

Tapu sözü, *-a doğru, -a karşı, tarafına, cihetine* anlamında kullanılan bir son - çekim edatıdır. Bu edat daha ziyade tarihî devirlerin malı olup bugün de Kazan şivesinde kullanılmaktadır.

Tapu sözü *tap-* “bulmak” fiilinin gerundium şeklidir (tapa>tap-a gibi) bu sözün zaman ve mekân tesiriyle bazı fonetik değişmelere de uğradığına şahit olabiliyoruz. Bu değişmeler: *tapa>taba, tapa>dapa >depe* şeklinde tesbit edilebilir. Orhun âbideleriyle Uygur metinlerinde daima *tapa* şekli kullanılmış D.L.T.’te ise *taba* olarak kaydedilmiştir. Atabetü’l-Hakayık’ın bazı nüshalarında *tapa* bazılarında ise *taba* şekli mevcuttur. Rabguzi’nin Kısas -al Embiya’sında *tapa*, Çağatay şivesinde yine *tapa* tarzındadır. Eski Osmanlı metinlerinde *dapa* ve *depe* şekilleri görülür. Kazan şivesi de *taba* şeklini benimsemiştir.

Taba sözü, normal olarak, mücerret halde bulunan bir isimden sonra gelirse de Osmanlı ve Kazan türkçesinden ismin dativ halinden sonra da kullanılmıştır

TAPA SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. II D 28 (1,62) : otuz yaşına beş - balık *tapa* süledim

“otuz yaşında Beşbalık’a doğru sefer
ettim”.

E.T.Y. D I O (1,172) : kırkız *tapa* er idmiş “kırğızlara karşı
adam göndermiş”.

b) *Uygur metinlerinde :*

U. IV. 12 - 87 : yekler *tapa* yakın sikrip içgerü kirdi
“şeytanlar cihetine yakın atlayıp içeri-
ye girdi”.

P.P. 33 - 15 : içgerü *kañgı* kan *tapa* kigürdi “saraya
(içeriye) babası hana karşı götürdü”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te :*

I. 214 - 18 : yaylağ *taba* emitti “yaylaya doğru
yöneldi”.

II. 103 - 26 : çerig *taba* yaklaştı “askere doğru (ya-
nına) yaklaştı”.

d) *Atabetü'l-Hakayık'ta :*

449 : aya hukmin ajun *tapa* üggüçi “ey hük-
münü dünya üzerinde yürüten”.

449 BaC nusha. : *taba* “tapa, - doğru”.

e) *Rabguzi'de :*

Rd. : ademiñg başı taif *tapa* ayağı mekke
tapa “Âdem'in ayağı mekke tarafına
başı Taif tarafına”.

f) *Çagataycada :*

Rd. : fir'avun *tapa* bargıl “firavun tarafına
git” (misalin kimden alındığı gösteril-
memiştir)

g) *Osmanlıcada :*

Yus. Z. : rubil *dapa* sığındırdı kandüzin “ken
disine rubil tarafına sığındırdı”.

Tar. Söz. I. : yarın anda tamu *depe* sürüle “yarın
orada cehennem tarafına (cehenneme
doğru) sürülsün” (Garibnâme).

h) *Kazan şivesinde* :

: sanga *taba* karadı “sana doğru baktı”.
 kalğa *taba* baramız “şehre doğru gidiyoruz”.

B. TEG

Teg sözü *-e kadar* anlamında kullanılan sınırlayıcı bir son - çekim edatıdır. Tarihi çok eski olmakla beraber kullanış sahası dardır. Elde edilen misallere göre, Orhun âbidelerinde, osmanlıcada ve bugün de Kazan türkçesiyle Anadolu ve Azerî ağızlarının bazılarındaki kullanılmaktadır. Fakat birçok fonetik değişmeler de göstermiştir. Bu değişmeler *teg>tek>tik* ve *teg>deg>dek* şekliyle iki tarzda olmuştur.

Orhun âbidelerinde *teg*, Osmanlı türkçesinden *deg* ve *dek*, Kazan türkçesinde *tik* ve J. Deny’ye göre ⁴⁹ Selânik’in türkçe konuşan halkıyla Anadolu ağızlarında *den* (eve den “eve kadar; kapıya dan” kapıya kadar”) şekilleri mevcuttur. Bugün Türkiye türkçesinin yazı dilinde de bazan *dek* sözü kullanılmaktadır. J. Deny ⁵⁰ ayrıca *den* şeklinin eski osmanlıcada mevcut olduğunu ve şu misalin bunu teyid edeceğini bildirmiştir :

...kimi *topuğunadan* kimi *dizineden* kimi *boğazınadan* kimi *depe-sineden* der içinde yatsa gerektir. “kimi topuğuna kadar, kimi dizine kadar, kimi boğazına kadar, kimi tepesine kadar, ter içinde yatsa gerektir” (Ris. B. 19)

Teg veya bunun fonetik değişmeler gösteren şekli, bilhassa *dek* ve *den* sözü ekseriya ek halinde kullanılır. (Meselâ Tar. Söz. II, Kâtibî, *arşedek* “arşa kadar”; Tar. Söz I. Nedim, *Belhadeg* “Belh şehrine kadar” gibi).

Teg edatı diğer birçok cihet gösteren son - çekim edatları gibi zaman mefhumu olarak da kullanılmıştır. Meselâ :

Tar. Söz. II. : birgece *sabaha deg* koyalar (müntehab-ül Şifa).

Teg edatı Orhun âbidelerinde daima mücerret halde bulunan bir

⁴⁹ Bk. J. Deny, Türk Dili Grameri, çeviren: Ali Ulvi, Elöve 1941 İstanbul, s. 587 - 588.

⁵⁰ Aynı eser, s. 587 - 588.

isimden sonra geldiği halde Osmanlı ve Kazan türkçesinde dativ ekli bir ismin sonunda kullanılır.

TEG SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. 6 (1,128) : tokuz oguz *teg* yağı ermiş “Dokuz Oğuzlara kadar (hep) düşman imiş”.

E.T.Y. 5 (1,128) : bu tabğaçda yırıya *teg* “bu Çin’den şimale kadar”.

b) *Osmanlıcada* :

Tar. Sözü II : düşürüp *anadek* varayım hele (Süheyl ü Nevbahar).

V. Gülşah. : ta etegine *dek* yırttı tamam.

c) *Kazan şivesinde* :

B.T.L. : kazan-ğa *tik* “Kazan’a kadar”.

C. TEGİ

Tegi sözü, gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış bir son - çekim edatıdır. Bu edat *teg-* “vasıl olmak” fiilinin gerun dium şeklidir ve *-e doğru*, *-e karşı*, *e- kadar* anlamlarında kullanılır. Aşağı yukarı 11. yüzyıldan itibaren bu söz cihetle ilgili bazı eklerle genişletilmiş ve bazı fonetik değişmelere uğamıştır. Meselâ: Kaşgarî Lûgatinde *tegin*<*teg-inin* “değın, -e doğru” şekli görülür ki bu Orhun âbidelerinde ve Uygur metinlerinde bulunan *tegi* sözünün instrumental halidir. İbnü Mühenna Lûgatinde *teginçe*<*teg-i-n-çe* “değın, -e doğru” şekli kaydedilmiştir ki bu da *degin* sözünün -çe ekvativ eki ile genişletilmiş şeklidir. Codex Cumanicus’da *dein* “-e doğru, -e kadar, değın” mevcuttur. Bu *dein* sözü değın sözünün şu merhaleleri geçirmesinden hasıl olmuştur: *tegin*>*degin*>*deyin*>*dein*.

Rabguzî’nin Kısas-al Embiya’sında *tigi* ve *tiginçe* şekillerinin mevcudiyetini J. Deny’den⁵¹ öğreniyoruz. Yine J. Deny Abuşka Lûgatinde *tigin degin*, Nevai’nin bazı eserlerinde *digin*, *diginçe* şekillerinin mevcudiyetini kaydetmiştir⁵². Buna göre Çağatay şivesinde *tegi* sözünün

⁵¹ Bk. J. Deny, Türk Dili Grameri, çeviren: A. U. Eölvén, İstanbul 1941, s. 587-588

⁵² Aynı eser, s. 587 - 588.

değişik şekillerde fakat aynı anlamda kullanıldığını anlıyoruz. Osmanlı türkçesinde *degin* şekli mevcuttur. Bugün de Türkiye türkçesinde bu şekil devam (etmektedir. Anadolu ağızlarında *degin* yanında *deyin* ve *deyi* telâffuz edilir.) Ayrıca Kırgız şivesinde *çeyin*, Kazak şivesinde *tigi*, Altay şivesinde ise *tegi* şekli kullanılmaktadır.

Tegi edatı daima dativ halinde bulunan bir ismin sonuna gelir.

TEGİ SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

- E.T.Y. I C 3 (1,22) : ilgerü şandun yazıka *tegi* süledim “şarkta Şandun ormanına doğru sefer ettim”
 E.T.Y. I C 6 (1,24) : bisükine *tegi* kıdmaz ermiş “Bisükine kadar (doğru) ilerlemez imiş”.
 E.T.Y. I D 8, II D 8(1,32): bükli kağanka *tegi* süleyi birmiş “Bükli (ormanlı) Hakana doğru asker sevk etmiş”.

b) *Uygur metinlerinde* :

- M. I, 5 - 13 : tonı bastan adaka *tegi* kañka irinǵe ürgenip “ebisesi baştan ayağa kadar kana irine batıp”.
 M. III, 41 - 5 : mengüge *tegi* “ebediyete doğru”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

- I, 349 - 11 : tegin “değın”.

d) *Kutadgu Bilig'de* :

- Rd. : *tegi* “deyin”.

e) *İbnü Mühenna Lûgatinde* :

teginçe “deyin”.

f) *Rabguzî'de* :

- J. Deny. 587 - 588 : maşriqdan mağribğa *tigi* “şarktan garbe deyin”.

g) *Çagataycada* :

- J. Deny. 578 - 488 : tigin ve degin “değın” (Abuşka I. s. 191).

- J. Deny. 587 - 588 : digin ve diginçe “değın” (Nevâî).
- h) *Osmanlıcada* :
- Tar. Sözü. II. : ka‘be kavseyne *degin* gitdi ve durmadı heman (Nesimî).
- S. Nabi : mağribden maşrika *degin*.
- İ) *Sibirya şivelerinde* :
- (Rd.) Altay ş. : tegi “değın”.
- J) *Kıpçak şivelerinde* :
- (Rd.) Kazan ş. : tigi “değın, karşıdaki, o”.
- (Rd.) Kazan ş. : tiginde “orada, karşıda”.
- (Kırg. Sözü.), Kırgız ş. : çeyin “değın”.
- (Kırg. Sözü.), Kırgız ş. : üygö çeyin “eve doğru”.
- k) *Oğuz şivelerinde* :
- (K.T.) Türkiye ş. : Degin.
- (Rd.) Türkiye ş. : deyi, deyin.

D. SINGAR

(Sınar)

Singar sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz, *-den yana, cihetine* anlamlarında kullanılan bir son - çekim edatıdır. Bir isim veya bir mekân zarfı olarak da kullanılabilir. XII - XIII. yüzyıllara kadar bünyesinde fonetik bakımından hiçbir değişiklik olmamış fakat bundan sonraki devirlerde bilhassa Çağatay şivesinde *sarı* tarzında telâffuz edilmeye başlanmıştır (bk. sarı bahsi, s.

Singar sözünün, -ğaru, -gerü direktiv ekli sözler bölümünde incelenmesi bir bakıma doğru olacaktı. Zira bu sözün bünyesinde añar “ona, oraya” sözünde olduğu gibi bir -ğaru eki mevcuttur (bk. anar bahsi, Fakat ifade ettiği mânayı nazarı itibara alarak bu bölümde incelenmesi daha muvafık görüldü.

SINGAR SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Uygur metinlerinde* :

T.T. III. 10 - 6 : kıptın *sınğar* il uluşlarığ keztingiz
“her tarafın şehirlerini dolaştımız”.

- M. III. 10 - 5 : yme kıltı künbatsıktın *singar* yil yiltriser
“yine eğer gün batısı cihetinden rüzgâr
eserse”.
- U. II. 29 - 21 : antın *sîngar* yakın barıp “onun tarafına
yaklaşıp”.
- A. Yar. 70 - 14 : törttin *sîngar* “dört cihetten”.

b) *Divanü Lûgat-it Türk'de* :

Burada *singar* sözü doğrudan doğruya yan, canip anlamında kul-
lanılmıştır. Atebetü'l-Hakayık'da de aynı anlamda kullanıldığını
görüyoruz.

D.L.T. III. 378 - 18 *sîngardın* yürü “yandan :yürü”.

c) *Atebetü'l-Hakayık'de*

- 336 : isizliktin özni *singaru* salıp “kötülükten
kendini bir yana çekip”
- 336 A. Nushası : *sîngaru* “singar, yan”.

E. SARI

Oğuz Kağan destanında, Çağatay ve Azerî şivelerinde çok kul-
lanılan bir son çekim edatıdır. -e doğru, tarafına, taraf anlamlarında
kullanılmıştır. Bu edat da *singar* sözünde olduğu gibi bazan doğrudan
doğruya bir isim veya bir mekân zarfı olarak da kullanılır.

Sarı edatının pek nadir de olsa eski osmanlıcada kullanıldığını
görüyoruz. Bugün de Sagay, Kaç, Koybal, Karaim, Kazan, Azerî,
Türkî şivelerinde örneklerine rastlıyoruz. Fakat bu şivelerde bazı
fonetik değişmeler de göstermiştir. Meselâ Azerî şivesi *saru*, Kaç şivesi
zarı şekillerini kullanmaktadırlar.

Sarı sözü *sîngar* “cihet, taraf, -e doğru” sözünün iyelik eki almış
olan şeklinden başka birşey değildir. Sadece arada bir ses gurubu düş-
mesi hadisesi mevcuttur. *Sîngar-ı* > *sar-ı*... (bu ses gurubu düşmesi
hadisesi türkçede sık sık görülen bir olaydır. Meselâ karındaş kardeş,
alıp bar- apar-” “götürmek” v.b.). Esasen sarı sözünün ilk örneğine
singan sözünün ortadan kalkmağa başladığı devirden itibaren tesadüf
ediyoruz.

SARI SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Oğuz Kağan destanında* :

- 103 : oğuz kağan dört *sarıka* çumşadı “Oğuz Kağan dört tarafa emirler verdi”.
- 336 : dün *sarıka* senler baruᅅg “batı tarafına sizler gidin”.

b) *Çagataycada* :

- Bay. D. 2 - 2 : ta iki kaşınᅅg *sarı* mayıldürür suzan köᅅgöl “yanan gönül ta iki kaşının istikametine maildir”.
- Bay. D. 4 - 4 : rişte-ıcanın üzülür zülfi *sarı* meyl itip “zulfüne doğru meyl edip canımın ipleği kırılır”.

c) *Azerî şivesinde* :

- Kadı B. 595 - 7 : düşmenin ili *saru* seyran eder “düşmanın iline doğru seyran eder”.
- J. Deny : kapıya *sarı* gelir “kapıya doğru gelir” (Feth. Ah. Komedyâ, s. 89 ve 127).

d) *Osmanlıcada* :

- J. Deny : şehir *saru* “şehir doğru” (İhbarnâme-i Lâmî).

e) *Sibirya şivelerinde* :

- (Rd.), Sagay ş. : kartçak olaᅅ *sarı* uştu “kartçak kuşu çocuᅅa doğru uçtu”.
- (Rd.), Kaç ş. : mol kannıñ *sarı* çandı “o Moᅅol hanına doğru geri döndü”.
- Rd., Koybal ş. : sarı “-e doğru”.

f) *Kıpçak şivelerinde* :

- (Rd.), Karaim ş. : sarı “-e doğru”.
- (B.T.L.), Kazan ş. : sarı “-e doğru”.

g) *Türkî şivelerinde* :

- (Özb. Gr.) 226 : sarı “-e doğru, sebebinden, dolayı”.

h) Oğuz şivelerinde :

(Rd.), B.T.L. : saru "sarı, -e doğru".

F. YINGAĞ

Yıngak sözü, *taraf, tarafına, -den yana* anlamlarında Uygur metinlerinde kullanılan bir son - çekim edatıdır. Bazan bu edat *buluᅅg* "köşe, cihet" sözünün müteradifi olarak da kullanılır. Bu sözün bir örneğine Oğuz Kağan Destanı'da da tesadüf ediyoruz. Fakat burada *yıᅅgğak* şekli mevcuttur. Buna göre *yıᅅgğak* sözü *yın-* veya *yıᅅg-* gibi bir isim kökünden *-gak* eki ile inkişaf etmiş olabilir. Fakat şimdilik *yın-* veya *-yıᅅg* gibi bir söz köküne hiçbir yerde tesadüf edilmemiştir.

YINGAĞ SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) Uygur metinlerinde :

- A. Yar. 26 - 15 : kün̄tin yıᅅgğak suv yol̄nta kitip "cenup istikametinde su yolundan gidip".
- T.T. I. 12 - 121 : tört yıᅅgğak tüzǖlti "dört tarafa düzöldü".
- U. II. 4 - 2 : yol *yıᅅgğak* neᅅg bilmezler "yol yolak asla bilmezler"
- U. IV. 10 - 64/65 : seninᅅg balıᅅğınᅅgta kün̄tin *yıᅅgğak* bir uluᅅg bedük söᅅüt bar "senin şehrinde cenup tarafında bir büyük söᅅüt var"

b) Oğuz Kagan Destanı'nda :

- 291 : daᅅı ᅅaᅅam *yıᅅgğak*larıᅅa adlap kiddi "yine Suriye taraflarına doğru yürüdü".

G. TOĞA

Toğa sözü, yalnız Orhun âbidelerinde kullanılmış olan bir son - çekim edatıdır. *-e doğru* anlamında olup cihet gösteren bir sözdür. Hüseyin Namık Orkun "Eski Türk Yazıtları" isimli eserinde⁵³ bunu toᅅ- "doᅅmak" fiilinin gerundium şekli olarak göstermiştir. Toᅅa < toᅅ-a gibi.

⁵³ H. N. Orkun, Eski Türk yazıtları, cilt 4, toᅅa sözü.

- E.T.Y. I D 35 (1,46) : kögmen yışığ *toğa* yorip... "Gökmen ormanına doğru yürüyüp...".
- E.T.Y. I D 35 (1,46) : ...*toğa* ertiş ügüzig keçe yoridımız "....doğru Ertiş ırmağını geçerek yürüdük".

H. UDHU

Arkasında, arkası sıra, peşinden anlamlarında olan *udhu* sözü Divanü Lûgat-it Türk'de kullanılmış bir son - çekim edatıdır. Bu edat bugün *uy-* dediğimiz *udh-* fiilinin gerundium şeklidir, *udhu* < *udh-u*

- D.L.T. 187 - 10 : men anıñg *udhu* keldim "ben onun ardından geldim".
- D.L.T. I, 110 - 9 : aydı seniñg *udhu* emgek telim *udhu* "senin tarafında çok emek 'zahmet var'"
- D.L.T. I, 399 - 22 : abañg kalsam *udhu* barıp... "eğer isteseydim ardısıra varıp...".
- D.L.T. III, 80 - 20 : kulbak *udhu* yavulma "kulbak tarafına akma".

İ. YAÑA

Yaña sözü, daima bir ismin ablativ halinden sonra gelen ve *tarafına, istikametinde, -e doğru* anlamında, Osmanlı ve Çağatay şivelerinin teşekkül ettiği devirlerden beri kullanılan bir son - çekim edatıdır. Bu edat *yan* sözünün dativ halinden ibarettir. Cihet gösterme fonksiyonundan başka fonksiyonları da vardır. Meselâ :

- K.T. : yiyecekten *yaña* sıkıntımız yogidi
- K.T. : terbiyeden *yaña* nasıldır? v.b.

Yaña sözünün cihetle ilgili olan misallerinin büyük bir kısmı *yan* bahsinde gösterildi (bk. s. 106). Bunlara ilâve olarak buraya da birkaç misal alalım.

- J. Deny 601 - 605 : yönüm kibleden *yaña* döndüreler "yönümü kible tarafına döndüreler" Riz. B s. 59).
- J. Deny 601 - 605 : soñra kibleden *yaña* sinkazalar "sonra kible cihetine mezar kazsınlar." (Riz. B., s. 61).

- J. Deny 601 - 605 : içyüzü cennetdin *yaña* dış yüzü tamudın *yaña* “iç yüzü cennete doğru, dış yüzü cehenneme doğru” (1426 yılı yazmaları, yap. 40 V.).

J. SIRA

Oğuz şivelerinde ve bilhassa Türkiye türkçesinde *ardınca*, *hizasınca* istikametinde anlamlarında kullanılan bir - çekim edatı olan *sıra* sözü ya mücerret haldeki yahut iyelik ekli sözlerin sonuna gelir. Kendinden evvel gelen bu sözler sadece yön isimleridir. Meselâ *önüm sıra yürü*, *kıyı sıra git*, *ardı sıra koşunuz*, *arşam sıra gel* v.b.

K. KARŞU

Karşu sözü türkçede daha ziyade bir mekân zarfı olarak kullanılırsa da kendinden önce dativ halinde bulunan bir isim mevcut ise cihet gösteren bir son - çekim edatı olup ve *-e doğru*, *tarafına* sözlerinin yerini tutar. Gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde karşı, karşı sözü bu anlamda çok kullanılmıştır. Bu sözün mahiyeti hakkında geniş malûmat üçüncü bölümde mekân zarfı olan *karşu* bahsinde gösterilmiştir Misallerin de bir çoğu yine aynı bahiste gösterildiği için burada birkaç misalle iktifa ediyoruz.

KARŞU SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

- III. 272 - 2 : oğrap kalı kelse sañga *karşu* süle “ne zaman sana karşı gelirse ona karşı asker sevket”.

b) *Oğuz Kağan Destanında* :

- 265 : oğuz kağanka *karşu* kildiler “Oğuz Kağan’a karşı geldiler”.

c) *Kırgız şivesinde* :

- Kırg. Söz. : özgörüškö *karşu* “inkilâba karşı”.
Kırg. Söz. : öz sözünö *karşu* “kendi sözüne karşı”.

d) *Balkar şivesinde :*

Pröhle : elni ayacağına *karşı* “köyün nihayetine doğru”.

e) *Türkiye şivesinde :*

C. Emre, s. 345 : denize *karşı* evleri vardı.

J. Deny, s. 633 : Camiye *karşı* otururuz.

J. Deny, s. 633 : düşmana *karşı*.

L. DOĞRU

Doğru sözü daima bir ismin dativ hali ile beraber *-e karşı, tarafına* anlamlarında, yalnız Oğuz şivelerinde ve bilhassa Türkiye türkçesinde kullanılan bir son çekim edatıdır. J. Deny⁵⁴, Pavet de Courteille'in doğru kelimesinin menşeiini doğ- fiilinde aradığını, kendi kanaatine göre bunun tig- “degmek, vasıl olmak” fiilinden türeme bir söz olan tigrü “-e doğru”nün sonradan kalın ahenkli olarak telâffuz edilmesinden meydana geldiğini bildirmiştir.

Kanaatimce Pavet de Courteille'in düşüncesi daha esasa yakın olsa gerektir. Doğru sözünün teşekkülünde şu mrhalelerin mevcudiyeti düşünülebilir. Toğru- “doğrulmak, yönelmek” (bk. D.L.T. II, 80 - 16; 11, 80 - 20) fiilinin -ğ eki ile isimleştirilmiş şekli *toğruğ'*dur. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki -ğ, -g'lerin düşmesi ile (ki bu düşme hadisesi bu şive için bir kaidedir) *toğru* şekli hasıl olmuştur. Ayrıca yine bu şiveye mahsus olan kelime başındaki t- seslerinin d- olması ile de *doğru* şekli meydana gelmiştir. Misaller :

J. Deny 593 : lâlettain kırlara *doğru* yürüdü (H. Rahmi, Metres, s. 788 ve 825).

C. Emre, s. 345 : her akşam bağa *doğru* yürüdük.

C. Emre, s. 345 : filân yerde yol kışlaya *doğru* döner.

C. Emre, s. 346 : yukarıya *doğru*, aşağıya *doğru*, ileriye *doğru*, geriye *doğru* v.b.

M. YAR

Yar sözü bugünkü Türk şivelerinden Altay ve Teleüt türkçesinde *-e doğru* anlamında kullanılan bir son - çekim edatıdır Bir ismin bazan dativ bazan da akkuzativ halinden sonra gelir. Meselâ :

⁵⁴ J. Deny, Türk Dili Grameri, çeviren: A. U. Elöve, 1941 İstanbul, s. 593.

- Rd. : *tenere -yar* kördi “göge doğru baktı”.
 Rd. : *anı -yar* tarttı “ona doğru çekti”.

N. KĀRAB

Türkçenin Özbek şivesinde kullanılan *karab* sözü *istikametinde*, *yönünde* anlamında olup *qara-* “bakmak” fiilinin gerundium şeklidir.
 Özb. Gr. 179 : *üye* *karab* “evin istikametinde”.

O. TAPIB

Özbek şivesinde kullanılan bir son - çekim edatıdır. *Tab-* “bulmak” fiilinin gerundium şekli olup *-e doğru* sözünün yerini tutar.
 Özb. Gr. 185 : *biyinin üyini tapıb* barıştılar “beyin evine doğru beraber gittiler”.

P. ALIB

Özbek şivesinde, *tarafından*, *istikametinden* anlamlarında kullanılan son çekim edatıdır. Bu edat da *almak* fiilinin gerundium şeklidir.
 Özb. Gr. 209 : *hocandan alıb* buharağa kadar “Hocentten Buhara’ya kadar”.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİHETLE İLGİLİ MEKÂN ZARFLARI

I. ÖNG GURUBUNA DAHİL OLAN MEKÂN ZARFLARI

A. ÖNG

(öñ)

Öñ sözü türkçenin her devir ve sahasında çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. Fonetik bakımından bünyesinde tarihi devirlerde hiçbir değişiklik olmamış, bugünkü şivelere Türkiye türkçesi haricinde bütün şivelere yine *öñ* olarak kalmış yalnız Türkiye türkçesinde *ñ* (nazal n) sesinin n olması dolayısıyla *ön* şekli kullanılmıştır (mamafih Türkiye türkçesinin birçok ağızlarında da *öñ* şeklinde telâffuz edildiği görülür).

Öñ sözü daha ilk Türk vesikalarından itibaren cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek kullanılmıştır. Orhun âbidelerinde *öñ yer* “güneşli

yer” müstesna bu sözün mücerret haline hiç rastlamıyoruz. Burada *öñre* “şarkta, önde”, *öñdin* “şarkta, şarktan” ve *öñdenyen* “şarktan, önden” şekilleri mevcuttur. Bu üç şekilden *öñre* üzerinde daha önce durulmuş idi (bk. *öñre* bahsi, s. 19). *Öñdenyen* sözünün teşekkülü için de kati birşey söyleyecek durumda değilim. *Öñdin* şekli ise aşağıda gösterilecektir.

Uygur metinlerinde *öñ* “ön”, *öñdün* “şark, ön, önde, şarkta” *öñdürü* “şarkta, önde”, *öñdürti* “şarkta, önde”, *öñre* “önce” şekilleri kullanılmıştır.

Öñdün=öñtün: bu sözde görülen -dün, -tün ekleri ablativ ekini hatırlatıyorsa da bu devirde eklerde vokal ahengi tesiriyle yuvarlaklaşmayı hiçbir metinde göremiyoruz. Bu olsa olsa *üstün* “üst, üstte”, *altın* “alt alta” sözlerinde görülen -tün’dür. Bu -tün eki de, söz kökü ile -n İnsturumental eki arasında bir tufeyli -t- sesinin dahil edilmesiyle hasıl olmuştur. *Öñtün* < öñ-t-ü-n. *Öñdün* şekli de aynı şekilde izah edilir yalnız burada ünsüz (konsonant) uyumu tesiriyle -t- nin -d- olduğu görülür (Orhun âbid-lerinde kullanılan *öñdin* şeklinin aynı tarzda izah edilmesi pek de yerinde olmaz. Bunun sonundaki -din ekini ablativ eki olarak kabul etmek icabeder (bk. Ablativ bahsi, s. 33).

Öñdürü ve *öñdürti*: W. Bang; USb’de, mevcut olan bir *öñdürü* sözünü (T.T. 23 - 122 notlar kısmı) *öñdürü* okumak icabettiğini, çünkü *öñdürü* yanında *öñdürti* şeklinin de mevcut olduğunu ve bu sözlerin analogi yoluyla bilinmiyen bir örneğe göre teşkil edildiğini kabul etmiş diğer taraftan bu iki şeklin de birer grundium - fiil olacağına da ihtimal vermiştir. *Öñdürü* < öñdür-i ve *öñdürti* < öñdür-t-i gibi...

Divanü Lûgat-it Türk’te *öñ* “ön”, *öñdün* “önde, ön, önce, önden”, çağataycada ve eski osmanlıcada *öñ* “ön”, *öñdin* “önde, önce” şekilleri görülür. (Osmanlıcada *öñdin* sözü XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmaz bir hale gelmiştir). Bugünkü (canlı) şivelerde yalnız *öñ* şekli kullanılmaktadır.

ÖN SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde*

E.T.Y. C II (1,178) : kara buluk öndin “kara Buluk şarkında...”

b) *Uygur metinlerinde :*

- M. I. 20 - 11 : tamu *önğünüñge* tüştü “cehennemin önüne düştü”.
- Türlü Ceh. 254 - 102 : süvri sancığın *öñe* kelmiş başların *çoğı-sança* çomururlar “sivri kança ile öne eğilmiş başlarını aşağıya eğerek batırırılar”.
- T.T. I, 13 - 142 : *önğdün* küntün *buluñgda* ögrünçlüğ yıl yiltirdi “şark ve cenup cihetinde sevinçli (mesut) hava esti”.
- P.P. 44 - 21 : *önğtün* kapağka tegdi “ön kapıya erişti”
- M. III, 48 - 1 : *önğtün* küntoğsukkıdin *künbatsıñga* tegi mini atasar “şarkta gün doğusu, garpte gün batısına doğru beni çağırđı (çağırđısa)”.
- T.T. I, 12 - 123 : *öñdürti* tebremiş ot yahını öçti “önden yaklaşmış (olan) ateş alevi söndü”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te :*

- I 40 - 24 : *öng* “ön”.
- I 115 - 19 : *öngdün* yorit “önden yürüt”.

d) *Atebetü'l-Hakayık'te :*

- 179 : *önğ* arkış uzadı *çopup* yol tutup “kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır”.
- 370 : ol işiñ *önğini sonğunu* saķın “o işin önünü ve sonunu düşün”.

e) *Çağataycada :*

- Şeyh. Sül., Rd. : *önğ* “ön taraf, sağ taraf, piş”.

f) *Osmanlıcada :*

- Yus. Z. 48 - 8 : şarapdarın *öñüne* yusuf düşer.
- T. Saz. Ş. A. 21 - 3 : evlerinin *öñü* yoldur (Kul Mehmet).

g) *Sibirya şivelerinde :*

- (Rd.,) Teleüt ş. : *önğ* yüz körbö “(bir insanın) dış yüzünü görme”.

(Rd.,) Lebed ş. : *ön̄g* “ön”.

(Rd., Şor) ş. : *ön̄g* “ön”.

h) *Kıpçak şivelerinde* :

(Rd.,) Kazak ş. : *ön̄* “ön”.

(Kırg. Sözü.) Kırgız ş. : *ön̄* “ön” (Bu şivede ön sözü daha ziyade yüz, çehre anlamında kullanılmıştır).

i) *Oğuz şivelerinde* :

(Rd.,) Kırım ş. : *ön̄* “ön” *ön̄bezi* “önlük”.

(Türk. Sözü.) Türkiye ş. : *ön̄* “ön”.

B. AL

(alın, ald)

J. Németh⁵⁵, Türk - Fin Ugor münasebetlerinin M. ö. 4000—5000 yıllarına kadar çıktığı ve bu münasebetlerin hatıralarından birinin *al* “ön”, *alt*” mekân zarfı olduğunu bildiriyor. Ayrıca bugünkü Fin - Ugor ve Samoyet dillerinden bu söze dair misaller veriyor. (Meselâ macarcada *al* “alt”, fincece *āla* “alt” gibi). Buna göre *al* sözünün çok eski bir mazisi olduğu anlaşılıyor.

Eski türkçe devrinden itibaren *al* sözü cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek iki anlamda kullanılmıştır ki bunlar :

1. Al, alın, ald “ön, karşı”.

2. Alt, alın, altın “alt, altta” (bk. s. 91).

Burada bizi ilgilendiren sadece birinci kısım olduğu için *al*, *alın*, *ald* üzerinde durulacaktır.

Al (ön) sözünün ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Burada alın < al-ı-n şekli mevcuttur ki bu *alt* kelimesinin instrumental halidir. *ön* mânasında kullanıldığı gibi *alın* olarak da kullanılabilir (bk. Uygur Sözlüğü: alın).

Divanü Lûgat-it Türk'te yine *ön*, *alın*, *cephe* ve *dağın ön cephesi* anlamlarında olan bir *alın* şekli mevcuttur. Oğuz Kagan Destanı'nda yine aynı anlamda alın sözü kullanılmıştır. Codex Comanicus'de *al*, Abû Hayyan'da *alın* şekilleri kaydedilmiştir. Çağataycada bu *al* sözü çok kullanılmış olup daima iyelik eki almıştır. Bazan bu şivede *al*'in sonundaki *l* sesinin çiftleştiği de görülür (*all* gibi).

⁵⁵ J. Németh, Probleme deTurkischen Uzeit: Anelecta Orientalia Memoriae Alexamdric Csoma de Köröz Dicata, Budapeşte 1942—1947.

Son devir Türk şivelerinden Sibirya şivelerinde *aln* < al-ı-n “alın, ön”, *alèn* ve *ald* < al-d “ön” şekilleri mevcuttur (bu *ald* sözünün sonundaki *d* < *t* tufeylidir). Kıpçak şivelerinde *al* “ön”, *ald* “ön”, *all* “ön”, Türkî şivelerinde yine *ald* “ön” ve nihayet Oğuz şivelerinden Azerî türkçesinde *alın* “ön” şekilleri mevcuttur.

AL SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) Oğuz Kağan Destanında :

71 : köl arasında *al-ı-n*-dın bir ıgaç kördi
“önünde (önde) göl arasında bir ağaç
gördü”.

b) Çağataycada :

Mehdi. : yüzi *al*-ında “karşısında”.
Mehdi. : anıᅇg alğa “onun önüne”.
Bay. D. 21 - 5 : ‘Özr üçün *all-ıᅇg*da koydum her zaman
tofraᅇka yüz “özür (dilemek) için her
zaman karşında topraᅇa baş koydum”.

c) Sibirya şivelerinde :

(Rd.,) Altay ş. : *ald* “ön”.
(Rd.,) Teleüt ş. : *ald* “ön”.
Direnkova 74-1, Oyrot ş : *ald*, *aldı* “ön”.
aldınañ bar “önden git”.
sen onun aldına kirbe “sen onun önüne
girme”.
(Rd.,) Baraba ş. : *aln* < al-ı-n “ön”.
(Rd.,) Abakan ş. : *aln* < al-ı-n “ön”.
(Castrén,) Koybal ş. : *alèn* “alın, ön”.
(Castrén,) Karagaz ş. : *alèn* “alın, ön”.
(Rd.,) Sagay ş. : *alın* “ön, alın”.
(Rd.,) Kaç ş. : *alın* “ön, alın”.

d) Kıpçak şivelerinde :

(Rd.,) Kazan ş. : sining saat *alda* “senin saatın ileride”
ayda sin *al*'dan “haydi sen önden git”
(Rd.,) Kazak ş. : *ald*-ma çıktı “önüne çıktı”.

- (Kırg. Sözl.) Kırgız ş. : *al, ald* “ön”.
 (Pröhle,) Balkar ş. : *al-ğa bar* “öne git”.
 terezeni *all*-ında “pencerenin önünde”.

e) *Türkî şivelerinde :*

- (Raq.,) Türkî ş. : *ald*-ıda “önünde”.
 (Özb. Gr./153) Özbek ş. : *darvaza ald*-ıda “kapı önünde”.

f) *Oğuz şivelerinde :*

- (B.L.T.,) Azerî ş. : *alın* “alın, cephe, ön”.

C. KARŞU, KARŞI

Karşu=karşı sözünün ilk şekline Orhun âbidelerinde tesadüf ediyoruz. Fakat bu Orhun âbideleriyle daha sonraki Uygur metinlerinde *karşu* sözünün mânası sadece *hasım, düşman* olduğu için bizim mevzuumuza dahil olan *karşu*'yu Divanü Lûgat-it Türk'ten itibaren başlatacağız.

Karşu veya karşı sözü *ön, huzur, karşı* anlamında olup bazan son çekim edatı bazan da mekân zarfı olarak kullanılır. Divanü Lûgat-it Türk'te *karşu* yanında *karşı* şekli de mevcuttur. Kutadgu Bilig (bk. Rd.), Atebetü'l-Hakayık, Oğuz Kagan Destanı, Abu Hayyân Lûgatında hep *karşu* şekilleri kaydedilmiştir. Osmanlı türkçesinde XV. yüzyıla kadar *karşu* sonraları *karşı* şekilleri kullanılmıştır. Çağatay türkçesinde ise yalnız *karşu* şekli görülür. Bugün bu sözü kullanan şiveler de hep *karşı* şeklini telâffuz etmektedirler.

KARŞU SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Divanü Lûgat-it Türk'te :*

- III. 272 - 2 : *oğrap kañ kelse sañğa karşu süle* “ne zaman sana uğrayacak olursa ona *karşı* asker sevket”.

b) *Atebetü'l-Hakayık'de :*

- A. 462 : *kaza karşu bolmaz kañıg ya kırup* “kuvvetli yay kurmakla kadere *karşı* gelinmez”.

c) *Oğuz Kagan Destanında :*

18/265 : oğuz kağanka *karşu* kildiler “Oğuz-Kagan’a karşı geldiler”.

d) *Çağataycada :*

Rd. : *karşu* “karşı”.

e) *Osmanlıcada :*

Man. 62 - 75 : kövde degül, kim kele *karşu* dura
“gövde değil ki gelsin karşı dursun”
(Rebabnâme).

T. Saz. Ş. A. 53 - 9 : sevdiğim çık *karşı*-mda salın (Köroğlu)

f) *Kıpçak şivelerinde :*

- (Kırg. Söz.,) Kırgız ş. : *karşu* “tam karşıda”.
(Rd.,) Kazan ş. : *karşısına* bardı “karşısına gitti (karşılamaya”.
(Rd.,) Kuman ş. : *karşı*.
(Rd.,) Tobol ş. : *karşı*.
(Rd.,) T. Karaim ş. : elni ayağına *karşı* “köyün ucuna doğru”

g) *Türkî şivelerinde :*

(Özb. Gr. 140,) Özbek ş : darvaza *karşı*-sıda “pencerenin karşı-sında”.

h) *Oğuz şivelerinde :*

- (Rd.,) Kırım ş. : *karşı*.
(B.T.L.) Azerî ş. : *karşı*.
(Türk. Söz.) Türkiye ş. : *karşı*.

D. ÜSK

Yalnız Uygur metinlerinde görebildiğimiz *ön*, *huzur*, *nezd* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu zarfın mücerret hali hiç kullanılmamış daima *üskinte* şekli ile görülmüştür.

T.T. IV. 4 - 13 : kuvrağ *üskinte* bağrın yatıp yığılayu yalvara “halkın önünde göğsü (üzerine) yatıp ağlıyarak yalvarsın”.

- Uig. Stud. 198 - 4 : ol kamağ burkanlar *üskinte* “o bütün burkanlar önünde...”
- U. II. 79 - 51 : bodistvlar *üskinte* kamağ biş ajun tnlğ oğlanı “bodisatvalar önünde bütün beş ajun insan oğlu”.

E. TUŞ

Tuş sözü *karşı*, *ön*, *yan* mânalarında olup bazan bir son çekim edatı bazan da mekân zarfı olarak kullanılır. Bu sözün ilk örneğini Divanü Lûgat-it Türk'te görüyoruz. Mamafih daha önce Uygur metinlerinde kullanılan *tuş* “tesadüf, eş, arkadaş” sözünü nazarı itibara alarak daha eski bir maziye sahip olduğunu da söyleyebiliriz. (bk. Uygur Sözlüğü, *tuş*- “tesadüf etmek, karşı karşıya gelmek”, *tuşuş*- “karşılaşmak”). Osmanlıcada (bilhassa XIII - XVI. yüzyıllar arasında) bu söz çok kullanılmış olup *tuş* yanında *duş* ve *döş* şekilleri de mevcuttur. Bugünkü şivelerden Sibiryaya ve Kıpçak şivelerinde (bilhassa Kırgızlarda) da bu söze tesadüf edilir. Kırgızcada *karşı*'dan başka *yön*, *istikamet*, *zaman*, *fırsat* anlamlarında da kullanılmaktadır. Misaller :

a) Divanü Lûgat-it Türk'te :

III. 125 - 10 : evim *tuş*-ı “evimin karşı”.

b) Osmanlıcada :

Tar. Sözü. I. : ederler *tuş tuş*-a ah-ü zarı “karşı karşıya ahuzar ederler”.

Tar. Sözü. I. : kaçan birisi buğday harmanı yeri *döş*-üne geldi altın yağdı “buğday harmanı yerinin karşısına geldiği zaman altın yağdı” (Kıyas-ı Embiya).

Tar. Sözü. I. : ol kaleden çıkıcağ bizler *düş düş*-e yürüyelim “o kaleden çıkınca bizler karşı karşıya yürüyelim” (İskender Kitabı).

c) Sibiryaya şivelerinde :

(Direnkova) Oyrot ş. : meniñ *tuj*-unda nad'im oturu “benim karşımda dostum oturuyor”.

(Rd.) Altay ş. : *tuş* “ön, karşı”.

(Rd.) Teleüt ş. : tuş “ön, karşı”.

d) Kıpçak şivelerinde :

(Kırg. Söz.) Kırgız ş. : tuş-umdağı “karşımdaki”
kaysı tuş-da “hangi yönde”.

F. KAT

Ön, yan, huzur, karşı anlamlarında kullanılan, eldeki vesikalara göre mazisi ancak XI. yüzyıla kadar inebilen bir mekân zardır. İlk örneğine Divanü Lûgat-it Türk'te tesadüf ediyoruz. Bu söz, Çağatay şivesinde de kullanılmış olmakla beraber en ziyade eski Osmanlı metinlerinde görülür. Bugün de Oğuz şiveleri, Kıpçak şiveleri ve Sibirya şivelerinin bazıları bu *kat* sözünü aynı anlamda kullanmaktadırlar. Misaller :

a) *Divanü Lûgat-it Türk'te :*

I. 64 - 14 : bolğıl kişig begler *kat*-ı-n yaqşı ulan
“beyler yanında iyiliğe araç kişi ol”.

I. 320 - 18 : beg *kat*-ında “beyin yanında” (mecazen
beye göre).

b) *Çağataycada :*

B.T.L. : *kat* “kat, huzur, ön, yan”.
kat-ıda “indinde, nezdinde”.

c) *Osmanlıcada :*

Yus. Z. 3 - 15 : iletiler yusufı yaqub *kat*-ına “Yusuf'ı
Yakup'ın yanına götürdüler”.

Man. 77 - 7 : *kat*-umda durmaz ben niderüm “ya-
nımda durmaz ben ne yaparım” (Sul-
tan Velet).

d) *Sibirya şivelerinde :*

Rd., Soyot ş. : *kat* “kenar, yan, kıyı”.

e) *Kıpçak şivelerinde :*

B.T.L., Kazan ş. : minim *kat*-ımda “benim yanımda”.

Pröhle, Balkar ş. : *kat*-ıbizda “yanımızda”.

f) *Oğuz şivelerinde* :

Türkiye ş. : *kat* “huzur, yan”.

Not : Türkiye türkçesinde *kat* “huzur” sözü yalnız resmi dilde kullanılır. Meselâ “Eğitim Bakanlığı Yüce Katına” gibi.

G. TAPU

Ön, huzur, hizmet anlamlarında eski osmanlıcada kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu söz *tap-* fiilinin gerundium şeklidir. *tapu* < *tap-u*.

Yus. Z. 2 - 14 : onbir kardeşin turiser *tapu*-ya “onbir kardeşin huzurunda duracak”.

Man. 101 - 9 : yüz urub *tapu*-na keldi “yüz vurup (yalvarıp) karşına geldi” (Dehhanî).

H. İLEY

Ön, yan, huzur anlamında kullanılıp, eski osmanlıca metinlerinde görülen bir mekân zarfıdır. Radloff’a göre (bk. Rd.) bu söz ayrıca Çağatay şivesinde de kullanılmıştır. Radloff, bu şivede *iley* “ön” yanında *ileyse* “nerede olursa olsun, her yerde”nin de kullanıldığını kaydeder.

Tar. Sözü. I. : hayran olub *iley*-inde durmuş turur huri, melek “huri, melek hayran olarak önünde durmuştur” (Yunus Divanı).

Man. 76 - 4 : yolumuzu kim urursa *iley*-ümüze durursa “kim yolumuzu keser, önümüze durursa” (Sultan Veled).

Tar. Sözü. I. : kimisi büt *iley*-inde döker yaş “kimisi putun karşısında ağlar” (Anasır-ı Erbaa).

İ. KAŞ

İlk örneğine Miracnâme’de rastladığımız (bk. B.T.L.) karşı, ön, huzur mânasında kullanılan bir mekân zarfıdır. Divanü Lûgat-it Türk’te de bu *kaş* sözünü görebiliyoruz, fakat burada kıyı, kenar anlamında kullanılmıştır. (bk. D.T.L. III. 152 - 26). Bu sözü ön, karşı anlamında en çok kullanan şive Çağatay şivesidir. Bugün de Sibiryâ, Kıpçak ve bilhassa Türkî şivelerinde mevcut olduğu görülüyor. Kaş sözü daima iyelik eki alır. Meselâ :

a) *Çağataycada* :

- B.T.L. : hier ehli *kaş*-ıda nükte sorma (Nevâî).
 B.T.L. : han *kaş*-ığa bargındur “hanın nezdine gitmiştir”.

b) *Sibirya şivelerinde* :

- (Rd.) Teleüt ş. : yar *kaj*-ındağı “sahildeki”.
 (Rd.) Şor ş. : talaydın *kaj*-ına keldi “denizin kenarına geldi”.

Not : Sibirya şivelerinde *kaj* < *kaş*, kıyı ve kenar anlamında kullanılır (bk. D.L.T. III, 152 - 26 *kaş* “kenar, kıyı”).

c) *Kıpçak şivelerinde* :

- (Rd.) Kazan ş. : *kaş*-ımda “yanımda”.
 (B.T.L.) Kazan ş. : *kaş*-ında “nezdinde”.

d) *Türkî şivelerinde* :

- (Raq.) Türkî ş. : *kaş* “ön, yan”, *kaşı*-da “önünde, yanında”.

J. KABAĞ

Ön, karşı, ileri anlamında Azerî şivesinde kullanılan bir mekân zarfıdır. Hüseyin Kadri'nin lûgatinde ayrıca bu sözün Çağatay şivesinde de bulunduğu bildirilmektedir. Fakat Misal verilmemiştir. Misaller :

- Rd. : ya *kabak*-da ya dalda “ya önde ya arkada”.
 Rd. : *kabak kabak*-a “karşı karşıya”.
 Rd. : közünün *kabağı*nda “gözünün önünde”
 B.T.L. : düşman *kabağı* kesti “düşman önü(müzü) kesti” (bayati)
 B.T.L. : *kabak* dişi tökülüp “ön dişi dökülüp” (Halk Şiirinden).

2. ARKA GURUBUNA DAHİL OLAN MEKÂN ZARFLARI
A. ARKA

Arka sözü gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok

kullanılmış olan bir mekân zarfıdır. Art, geri ve sırt sözlerinin müteradifidir. Hiçbir zaman ve mekân bu sözü fonetik bakımdan değişikliğe uğratmamış, daima *arka* şeklinde kalmıştır. Radloff, arka sözünün *art* anlamında en ziyade Türkiye türkçesinde kullanıldığını, diğer şive-lerde de bazan bu mânada kullanılmakla beraber daha çok *sırt* sözünün yerini tuttuğunu bildirmiştir (bk. Rd. *arka* sözü).

ARKA SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

E.T.Y. HT.VIII(11,113): *arḡa-sıḡa*... tenrim “arkasına... tan-
rım”.

E.T.Y. T. 5 (1,100) : *arḡa*-da “arkada”.

b) *Uygur metinlerinde* :

U. II. 25 - 15 : uzun saçın kidin *arḡa*-sınta itip “uzun
saçını sonra arkasına itip...”.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

I. 128 - 10 : *arḡa* “arka, sırt, yardımcı”.

d) *Abû Hayyan Lûgatinde* :

arḡa “arka”.

e) *İbnü Mühenna Lûgatinde* :

arḡa “arka”.

f) *Codex Comanicus'de* :

arḡa “arka”.

g) *Çagataycada* :

arḡa “arka”.

h) *Osmanlıcada* :

T. Saz. Ş. A. 287 - 4 : *arḡa*-m sıra gıybet eden çoğumış.

i) *Sibirya şivelerinde* :

(Rd.) Altay, Teleüt, Şor ş. : *arḡa* “arka”.

(Castren,) Koybal ş. : *arḡa* “arka”.

j) *Kıpçak şivelerinde* :

(Kırg. Söz.) Kırgız ş. : arka “arka, geri, ard”.

(Rd.) Kazak, Kazan,

Kuman ş. : arka “arka, geri, ard”.

k) *Türkî şivelerinde* :

(Raq.) Türkî ş. : arka “arka, ard”, arka-sında “arkasında”

(Özb. Gr. 154) Özbek ş. : devalmıŋ arka-sıda “duvarın arkasında”

l) *Oğuz şivelerinde* :

(Rd.) Kırım ş. : arka “arka, ard”.

(Rd. Türkiye ş.) : arka “arka, ard”.

B. ART

İlk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz *art* mekân zarfı arka, geri anlamlarında kullanılır. Daha önce, Orhun âbidelerinde de bu sözün mevcut olduğu görülür. Fakat buradaki anlamı *dağ yolu*, *dağ beli* olduğu için mevzuumuz dışındadır. Art sözünün bu anlamda kullanılmasına bir de Divanü Lûgat-it Türk'te tesadüf ediyoruz (D.L.T. Dizin: art “dağ, beli, tepe, yokuş”; D.L.T. I, 247 - 18 yük art-tın aşrıldı “yük tepeden aşırıldı”).

Art “arka, geri” sözü gerek tarihi devirlerde gerek son devir Türk şivelerinde fonetik bakımından önemli bir değişme göstermemiştir. Yalnız Osmanlı türkçesinde (ve bugünkü Türkiye türkçesinde) *art* yanında *ard* şekli de mevcuttur. Bu söz, bu şivede mücerret olarak kullanıldığı zaman yine *art* olduğu halde ek aldığı zaman *ard* olarak telâffuz edilir. Meselâ ardı, ardına v.b.

ART SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Uygur metinlerinde* :

U. IV. 8 - 38 : kıp-kızıl saçların *art*-larında itdıp “kıp-kızıl saçlarını arkalarına itip...”.

b) *Oğuz Kagan Destanında* :

152 : ol böriŋ ard-ların kadağlap yürüğüde durur irdiler irdi “kurdun ardından ordu gelmektedir”.

c) *Abû Hayyan Lûgatinde*: *ard* “bir şeyin ardı”.

d) *Codex Comanicus'da*:

art “ard, arka”.

e) *Çagataycada*:

Şeyh Sül. : *art* “ard, daryol, dağ geçidi”.

Rd. : *art-ka kal-* “arkada kalmak”.

f) *Osmanlıcada*:

Yüz. Z. 5 - 5 : yürü *ard*-ından yusufi bana oğu “yürü ardından Yusuf'u bana çağır”.

T. Saz. Ş. A. 275 - 12 : yigidin *ard*-ında duran olmalı (Karaca-oğlan).

g) *Sibirya şivelerinde*:

(Rd.) Teleüt, Altay ş. : *art* “ard”.

(Castren,) Karagas ş. : *art* “ard”.

h) *Kıpçak şivelerinde*:

(Rd.) Kazan ş. : sağıtın *art*-ta “saatın geride, saatın geri kalmış”.

(Rd.) Kazak ş. : *art-ka* taba bardı “geriye döndü”.

(Rd.) Kazak ş. : sol kisinin *art*-ına tur “şu kimsenin arkasında dur”.

(Rd.) Kuman, Kırgız ş. : *art* “ard”.

(Pröhle,) Balkar ş. : *art* “ard”.

art-ğa kaytmaq “geriye dönmek”.

üynü *art*-ına “evin arkasına”.

(Baskakov,) Nogay ş. : üy *art*-ında “evin arkasında”.

i) *Oğuz şivelerinde*

(Rd.) Kırım ş. : evin *art*-ında “evin arkasında”.

(K.T.) Türkiye ş. : *art*, *ard* “art, arka”.

C. KİDİN

Tarihî devirlerde büyük bir yer işgal eden *kidin* sözü fonetik değişmelere uğramakla beraber bugün de bazı şivelerde kullanılan *art*, *arka*, *son*, *garp* anlamlarında olan bir mekân zarfıdır. Tarihî devirlerde zaman mefhumu olarak *sonra* mânasında da kullanılmıştır.

Kidin sözünün teşekkül tarzı hakkında kati bir fikir ileri sürmemekle beraber bunun müteradifi olan *kin* “sonra, arka”, *kirü* “arka, geri”, *kisre* “arka, geri, garp, sonra”, *kidirti* “geri, arka, garp” (bk. *kin*, *kirü*, *kidirti*, *kisre* bahisleri, sözlerini nazarı itibara alarak hepsinde müşterek olan bir *ki-* kökünün mevcudiyetine kanaat getirebiliriz. Fakat bu *ki-* kökünün bir isim veya bir fiil kökü olduğu hakkında da kati birşey söyleyemeyiz. Meselâ *kin* sözünü tahlil etmeğe çalışalım: *kin* < *ki-n*; burada *ki-* bir fiil olabilir ve sonundaki *-n* fiilden isim yapma ekidir. Diğer taraftan *ki-* bir isim olabilir ve sonundaki *-n* Instrumentaldır. Yine meselâ *kirü* sözünü tahlil eddelim: *kirü* < *ki-r-ü*, burada *-ki* bir fiil olabilir, bu fiilin faktitiv şekli *kir-*’dir ve *-ü* ile gerundium fiil yapılmıştır. Yahut *ki-* bir isimdir, bu isim *-rü* cihet ekini almıştır.

Bütün bu birbirine zıt olan izahları gözönünde bulundurarak *kidin* sözünün teşekkül tarzı için kati birşey söylemeden, sadece bir *ki-* kökünden inkişaf ettiğini kaydetmekle iktifa edeceğim.

Kiğin sözü Orhun âbideleri, Uygur metinleri, Kutadgu Bilig (bk. Rd.) ve Atebetü'l-Hakayık’de hep *kiğin* şeklinde yazılmıştır. Çağataycada ise *kiğin* yanında *kiyin* şekli de görülür. Bu ikincisi birincisine nazaran bu şivede daha çok kullanılmıştır (*Kiyin* şekli *đ* sesini *y* şeklinde inkişaf ettiren şivelerde görülür).

Oğuz şivelerinde bu söz hiç kullanılmamıştır. Sibiryâ şivelerinden (Rd. ye göre) Şor, Küerik, Kaç şiveleri *kezin*, Sagay, Koybal şiveleri *kézin* olarak telâffuz ederler. Bu şiveler *d* sesini *z* şeklinde telâffuz eden şivelerdir). Diğer Sibiryâ şiveleri ile Kıpçak şiveleri *kiyin* ve Türkî şiveleri ise *kīn* şekillerini kullanmaktadırlar.

KİDİN SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) Orhun âbidelerinde :

E.T.Y. D 9 (1,172) : anda uduķ baş *kidin*-te... yayladım
“orada Iduk Baş’ın garbinde (arkasında)
yayladım”.

b) Uygur metinlerinde :

T.T. I, 10 - 99 : *kiğin* yıngakyüzlenip bayakı teg etüz
tegşürüp “garp cihetine yüzünü çevirip
evvelki gibi vücut değiştirip...”

- P.P. 26 - 1 : öngtün *kiğin* satıgka yuluğka barsar bay olur “şarka garbe satmaya satın almaya gitse zengin olur”.
- U. IV. 8 - 2 : balıknıng *kiğin*te turup inerü berü yorıdı “şehrin arkasında durup *ileri* beri yürüdü”.

c) *Atebetü'l-Hakayık*'de :

- 75 : kiğin-ki keligli kişiler ara “arkadan gelen insanlar arasında”.

d) *Çagataycada* :

- Mehdi. : *kiğin* “arka, sonra”.
- : *kiyin* “arka taraf”, *kiyince* “arkasınca, arkasından”.

e) *Sibirya şivelerinde* :

- (Rd.) Şor ş. : kezin “arka, sonra”.
- (Rd.) Kaç ş. : kezin “arka, sonra”.
- (Rd.) Sagay, Koybal ş. : kézin “arka, sonra”.
- (Gombocz,s.33) Küerik ş.: kezin “arka, sonra”.
- (Direnkova.ş./74-6) Oyrot: *kiyin* “arka, sonra”.
- onun *kiyin*-inde men keldim “onun arkasından ben geldim”.

f) *Kıpçak şivelerinde* :

- (Kırg. Sözü) Kırgız ş. : *kiyin* “arka, sonra”, *kiyin* kalmak “geriye kalmak”.
- Baskakov, Nogay ş. : *keyin* “arka, sonra”.

g) *Türkî şivelerinde* :

- (Rd.) Tarançı ş. : *kın* “sonra”.

D. KİN

Arka, geri, garp (ve daha ziyade sonra) anlamında kullanılan bir mekân ve zaman zarfı olup ilk örneğine Orhun âbidelerinde tesadüf ediliyor (Orhun âbidelerinde sadece zaman zarfı olarak kullanılır). Uygur metinlerinde ve Çagatay şivesinde hem arka, garp hem de sonra anlamında kullanılmıştır. Son devir türkçesinden bazı Kıpçak şive-

lerinde (Kazak ş.) yine aynı mânada kullanılan bu *kin* sözüne tesadüf edilmektedir. Bu şivelerde görülen *kin* sözünün *kiyin*'den inkişaf etmiş olduğu düşünülebilir. Fakat ilk Türk vesikalarında aynı anlamda kullanılan bir *kin*, sözünün mevcudiyeti bu düşüncenin pek de yerinde olmadığını gösterir. Misaller :

a) *Uygur metinlerinde :*

- T.T. III. 18 - 149 : burkanlarta *kin* intingiz "burkanların arkasından indiniz".
 Uig. Stud. 194 - 16 : ortunķi *kin*-ki etüzlerte "ortadaki arkadaki vücütlarda".

b) *Çagatay şivesinde :*

- Rd. : ordununġ *kin*-i "ordunun arkası".

c) *Bugünkü şivelerde :*

- (Rd.) Altay ş. : anın *kin*-inde "onun arkasında".
 (Rd.) Lebed ş. : *kin*-ine yada kaldı "o arkada kaldı".
 (Rd.) Teleüt ş. : *kin* "arka, sonra".
 (Rd.) Kazak ş. : *kin* "arka, sonra".

E. KİDİRTİ

Geri, arka, garp anlamında kullanılan bir mekân zarfı olup, yalnız Uygur metinlerinde görülür. W. Bang 'Türkische T.T. 23 - 12 notlar kısmı) *kidirti* sözünün analoji yoluyla bilinmiyen bir örneğe göre teşkil edildiğini yahut da bir fiilin gerundium şekli olabileceğini (*kidirti* < *kidirt-i*) kaydetmiştir.

- T.T.T. I, 12 - 122 : *kidirti* tebremiş küçlüg yağı kitdi "geride (garpte) harekete geçmiş olan güçlü düşman gitti".

F. KİSTE

Castrén'e göre ⁵⁶ koybal ve karagas şivelerinde kullanılan geri arka, ard, dip anlamlarında olan bir *kiste* sözü mevcuttur (bu sözü şekil bakımından kisre "arka, sonra"ye yaklaştırmak mümkündür). Meselâ *kiste-n-e* "geriye" *kiste-nde* "geride", *kiste-nen* "geriden" ⁵⁷.

⁵⁶ Alexander Castrén, Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre, Petersburg 1867.

⁵⁷ Aynı eser.

G. DAL

Dal sözü ard, arka anlamlarında Azerî şivesinde kullanılan bir mekân zarfıdır.

Rd. : ya kabağta ya dalda “ya önde ya arkada”.

3. ALT GURUBUNA DAHİL OLAN MEKÂN ZARFLARI

A. AL “ALT”

(alt, ald, Altın alın)

Türk - Fin Ugor münasebetlerinin M.ö. 4000—5000 yıllarına kadar çıktığını ve bu münasebetlerin hatıralarından birinin de *al* “ön, alt” mekân zarfı olduğunu J. Németh'den öğreniyoruz⁵⁸. Buna göre, bu *al* sözünün çok eski bir maziye sahip olduğunu anlıyoruz.

Eski türkçe devrinden itibaren *al* sözü cihetle ilgili olan bazı eklerle genişletilerek iki anlamda kullanılmıştır. Bunlar:

1. Al, alın, ald “ön, karşı” (bu kısım daha önce gösterilmiştir bk. s. 50).

2. Alt, altın, alın, aldı “alt, altta”.

Burada bizi ilgilendiren sadece ikinci kısım olduğu için alt, ald, altın, alın sözleri üzerinde durulacak

Alt: Bu şeklin ilk örneğine Divanü Lûgat-it Türk'te tesadüf ediyoruz. Bu söz *al* “alt” mekân zarfına tüfeyli bir -t sesinin ilâvesinden hasıl olmuş yine aynı anlamda kullanılmıştır (bk. *üst* bahsi, s. 64).

Alt sözü bugün de birçok şivelerde kullanılmış fakat bazı Sibirya şivelerinde (meselâ Oyrot, Baraba şiveleri) *ald* olarak da telâffuz edilmiştir.

Altın: Bu şekil ise tarihî devirlerin mahı olup eski türkçe devrinden itibaren XIV - XV. yüzyıllara kadar kullanılmıştır. Bunu *al* sözünün İnturmental şekli olarak gösterebiliriz. Aradaki -t- yukarıda alt sözü için söylendiği gibi tufeylidir. Altın < al-t-ı-n “alt, altta”.

Bugün de bazı Sibirya şivelerinde (meselâ Altay, Teleüt, Lebed, Şor şiveleri) bir *alın* “alt” sözü kullanılmaktadır ki bu şekil de *al* sözünün inturmental halidir. Alın < al-ı-n.

⁵⁸ Bk. s. 76.

AL “ALT” SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Uygur metinlerinde* :

- T.T. III, 20 - 169 : üstüngi *altın-kı tñgrilerniñg* “üstteki alttaki tanrıların...”
- U. IV, 28 - 12/13 : üstün *tenğri altın yalñguq* birgerü yığılsar “üstte tanrı altta insanlar bir tarafa (bir araya) yığılsa”.

Not: T.T. I, 12 - 130 da: ornağlıg orun *anıñgta* “sağlam yer altında” cümlesi mevcuttur ki yine T.T. I, 24 not. 130 da bu *anıñgta* sözünün *alnıñgta* olması icabettiği ve (l-) unsurunun unutulduğu kaydedilmiştir. Buna göre alın sözünün alt anlamında kullanıldığını anlıyoruz.

b) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

- I, 109 - 2 : altın “aşağı, alt”.

c) *Osmanlıcada* :

- Tar. Söz. I. : üstün dudığım burnumu ve *altın* dudığım enegimi eritti “üst dudığım burnumu ve alt dudığım çenemi eritti” (Kıyas-ül Enbiya).
- T. Söz. Ş. A. 285 - 21 : ...kolum *alt*-ında “kolumun altında”

d) *Sibirya şivelerinde* :

Rd. Altay Teleüt

Lebed, Şor, ş. : *altın* “alt”.

(Rd.) Baraba, Abakan ş. : *alt, ald* “alt”.

(Direnkova,) Oyrot ş. : yer aldında=yer altında “yer altında”
/ 74 - 3 : çuğuş taşdın aldına uya saldı “çuğuş (kuşu) taş altına yuva yaptı”.

(Castren,) Koybal ş. : *alt* “alt” *alté* “altı, alt kısmı”.
altèna “altına”, *altènan* “altından”.

(Direnkova,) Karagas ş. : *alt* “alt”, *iltèna* “altına”.

e) *Kıpçak şivelerinde* :

(Rd.) Karaim, Kuman

Kazan ş. : *alt* “alt”.

f) *Oğuz şivelerinde :*

- (Rd.) Kırım . : alt “alt”, altdudağı “alt dudağı”.
 (C. Emre,) Türkiye ş. : çardağ *alt*-ma geçtiler.

B. KODI

Kodı sözü, *aşağı*, *alt*, *aşağıya* anlamlarında kullanılan ve daha ziyade tarihî devirlerin malı olan bir mekân zarfıdır. Bugünkü şivelere yalnız Türkî şiveleri bu sözün bazı fonetik değişmeler gösteren şeklini kullanmaktadırlar. Kodı sözünün ilk örneğine Orhun âbidelerinde tesadüf ediyoruz. Burada ve daha sonraki Uygur metinlerinde hep *koğı* şekli kullanılmıştır. Divanü Lûgat-it Türk'te ise *koğı* yanında aynı anlamda *kuğı* şekli de mevcuttur. Atebetü'l-Hakayık'de *koğı* yanında C nüshasında *kozu* da görülür⁵⁹ bu *kozu*, d sesi y değil de z şeklinde inkişaf ettiren şivelere ait bir hususiyet olarak görüyoruz). Çağataycada *koyu* ve *koyı* kullanılmıştır. Son devir türkçesinden Özbek şivesinde ise *koyu*, *koyı*, *kuyı*, *kuyu* şekilleri mevcuttur. Bütün bu şekilleri şu tarzda formüleştirebiliriz :

koğı>koyı>koyu>kuyı>kuyu koğı>hozi>kozu
 koğı sözü *kod-* fiilinin gerundium şeklidir. Koğı>koğ-ı.

KODI SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde :*

- E.T.Y. II, D 37 (1,66) : slene *koğı* yorıpan “Selenga'dan aşağıya doğru yürüyüp”.
 E.T.Y. II, 27 (1,110) : ol sub *koğı* bardımız “o su (boyunca) aşağıya vardık”.

b) *Uygur metinlerinde :*

- M. I, 26 - 26 : yme yoğaru *koğı* ilgerü kirü atı iştilmiş
 “ve yukarı aşağı ileri geri adı iştilmiş”
 Türlü C. 254 - 102 : süvri sançığın öne kelmiş başların *koğı*
 sança çomururlar “sivri kanca ile öne gelmiş başlarını aşağıya doğru delip batırırlar”.

⁵⁹ R. R. Arat, Atebetü'l-Hakayık, İstanbul 1951, Sözlük kısmı: *kozu*.
 Oğuz Kağan Destanı, W, Bang ve G. K. Rahmeti, 1936. İst. S. 44, Not 123.

c) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

- III. 46 - 7 : üs es körüp yüksek kalık *koğı* çağar
“kerkez kuşu, leşi yüksek havadan
görüp aşağıya iner”.
- I. 169 - 27 : ol tağdan *kudhı* indi “o dağdan aşağıya
indi”.

d) *Atebetü'l-Hakayık'de* :

- 282 : tekebbür tutar erni kemşür *koğı* “ki-
birli olanı aşağıya atar”.

e) *Çagataycada* :

- Rd. : su yokkarı su *koı* tañg atgunça barur-
lar “ırmak boyunca sehre kadar yukarı
aşağı gidip gelirler”.
- Mehdi : *koı*=*koı* “aşağı”.

f) *Türkî şivelerinde* :

- (Özb. Gr.) 222, Özbek ş.: *koı*=*koı*=*kuyı*=*kuyu* “aşağı”
süpeden *koı*darak “taraçanın daha
altında”.

C. AS

(ast, astın, asra)

As sözü türkçenin tarihî devirlerinde ve bugünkü şivelerin bir çoğunda kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu söz mücerret olarak hiç kullanılmamış, cihetle (yönle) ilgili bazı eklerle genişletilerek *ast* “alt, aşağı”, *astın* “alt, altta” ve *asra* “alt, altta” şekilleri kullanılmıştır (asra sözü daha önce -ra, -re bahsinde gösterilmişti).

Astın<as-t-ı-n: bu söz daha ziyade tarihi devirlerin malı olup *as* sözünün instrumental şeklidir. Aradaki -t- sesi de tufeylidir (bk. altın,

Ast<as-t: daha ziyade bugünkü şivelerin kullandığı bu sözün ilk örneğine tarihi devirlerde, Çağatay şivesinde rastlıyoruz. Bugün de Kıpçak şiveleri ile Türkî şivelerinde kullanılmaktadır. Türkiye türkçesinde ise *ast* (ve *as*) sözünün birkaç kalıplaşmış şekline tesadüf edebiliyoruz. Meselâ, *as-teğmen*, *as-subay* v.b.

Astın sonunda görüldüğü gibi *ast* sözünün sonundaki -t- sesi de tufeylidir Misaller :

a) *Divanü Lûgat-it Türk'te* :

I. 108 - 27 : *astın* "alt, aşağı".

b) *Kutadgu Bilig'de* :

Rd. : *astın* "alt, aşağı".

c) *Çagataycada* :

Rd. : *ast, astın* "alt".

d) *Kıpçak şivelerinde* :

(Rd.) Kazan ş. : ayak *ast-ı* "ayak altı".
östölñiñ *ast-ıma* sal "masanın altına koy".

(Rd.) Kırım ş. : kol *ast-ıma* girdi "ona tabi oldu".

(Rd.) Kazak, Kuman ş. : *ast* "alt".

(Baskakov,) Nogay ş. : *ast* "alt"

(Kırg. Sözü,) Kırgız ş. : *ast* "alt"

e) *Türkî şivelerinde* :

(Raq.) Türkî ş. : *ast* "alt", *astıde* "altında".

(Özb. Gr. 130, Özbek ş. : üstel *astıda* "masanın altında".

(Rd.) Tarançi ş. : *ast* üst kildi "alt üst oldu".

D. AŞAĞ

Aşağ, aşağı, aşağı

Oğuzların veya onlara komşu olan Türklerin *alt, taht* anlamında kullandıkları bir mekân zarfıdır. İlk örneğine *Divanü Lûgat-it-Türk'te* tesadüf ediyoruz ki burada da Oğuzlara has bir söz olduğu kaydedilmiştir. Kelime sonundaki -k seslerini -ğ olarak telâffuz eden ağızlarda bu söz *aşağ* olmuştur. *Aşağa*, *aşak* sözünün dativ hali; *aşağı* ise akkuzativ hali olmakla beraber bu şekiller kullanıla kullanıla dativlik ve akkuzativlik vasıfları unutulmuş bunlara söz kökü nazariyle bakılmış ve yeniden tasrif eki ilâve edilmiştir. Meselâ *aşağıya* gibi... Misaller :

a) *Divanü Lûgat-it-Türk'te* :

I. 66 - 29 : *aşak* "aşağı, dağ gibi".

b) *Abû Hayyan Lûgatinde :*

aşağa, aşaka “aşağı”.

(Abu Hayyan Lûgatinde *aşaka* sözünün türkmenceye ait bir hususiyet olduğu kaydedilmiştir).

c) *İbni Mühenna Lûgatinde :*

aşağa “aşağı”.

d) *Osmanlıcada :*

- Yus. Z. 89 - 1 : *aşağa* oldu *şamunuñ başları* “hepsinin başları *aşağıya eğildi*”.
- V. Gülşah : in atından *aşağa* olgıl *yaya* “atından *aşağı in yaya yürü*”.
- Tar. Söz. II. : *yüce padişah gönlü olur aşak* “*yüce padişahın gönlü alçak olur*” (Süheyl ü Nevbahar).
- Tar. Söz. II. : *başını göge çekmez, olur aşah* “*başını göge kaldırmaz aşağı indirir*” (Süheyl ü Nevbahar).
- T. Saz. Ş. A. 293 - 1 : omuz *aşağı* *gerdan yukarı* (Karacaoğlan)

e) *Oğuz şivelerinde :*

- Türkiye ş. : *aşağı* “alt, alçak”.

4. ÜST GURUBUNA DAHİL OLAN MEKÂN ZARFLARI

A. ÜS

üst, üstün, üstürti

Üs sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf edilen bir mekân zarfıdır. Mücerret olarak kullanılışı sadece bugün, Sibiryâ şiveleriyle Kıpçak şivelerinde görülür. Fakat ekseriya cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek *üst* “üst”, *üstün* “üst, üstte”, *üstürti* “üst, üstte” olarak kullanılmıştır.

Üstün <üs-t-ü-n: bu söz daha ziyade tarihî devirlere aittir. Mamafih bugün de Oğuz şivelerinde (Türkiye türkçesinde) nadir de olsa kullanılmaktadır. Üstün, üs sözünün instrumental halidir. Aradaki -t- sesi tüfeylidir (bk. altın, astın, öntün bahsi, Üstün sözü en siyade Uygur metinlerinde kullanılmıştır).

Üstürti : Yalnız Uygur metinlerinde görülen bir şekildir. W. Bang, T.T.'de üstürti (ve bunun gibi kidirti "arka, arkada", öndürti "ön", taştırtı "dış, dışta") sözünün analoji yoluyla bilinmiyen bir örneğe göre teşkil edildiğini yahut bir gerundium - fiil olabileceğini kaydetmiştir. Üstürti < üstürt-i gibi...

Üst < üs-t: Bu sözün ilk örneğine Çağatay ve Osmanlı türkçesinde tesadüf ediyoruz. Bu şekil bugünkü şivelerin de ekserisinde kullanılmaktadır. Üs sözüne tufeyli bir -t- sesinin ilâvesinden husule gelmiştir (bk. ast, alt bahisleri, Misaller :

a) *Uygur metinlerinde :*

- T.T. I, 12 - 128 : *üstün*-ki altınkı topladı "üsttekini alttakini topladı".
- M. III, 23 - 4 : birök *üstün*-den kalıgdan ün kelti "fakat yukarıdan semadan ses geldi".
- U. IV, 28 - 12/13 : *üstün* *tenğri* altın *yalnguq* bir gerü yığılsar "üstte tanrı altta insanlar bir araya yığılsa".
- T.T. III, 6 - 20 : *üstürti* koğı inmeser "yukarıdan) aşığıya inmese".
- U. I, 26 - 15 : *üstürdi* "üstte".

b) *Divanü Lûgat-it-Türk-te :*

- I, 108 - 24 : andan *üstün* "onun üstünde, ondan üstün".

c) *Çagataycada :*

- Bay. D. 41 - 5 : yar cevridin vefa *üst*-ige kilmiş ey *köngül* "ey gönül sevgilinin cevrenden üstüne vefa gelmiş".

d) *Osmanlıcada :*

- Man. 59 - 3 : ki gül *üst*-ine dutmuşdur... (Dehhanî)
- T. Saz. Ş. A. : kılınc mızrak üst-ümüze oynadı (Neşatî)

e) *Sibirya şivelerinde :*

- (Rd.) Teleüt ş. : *üs, üst* "üst".
aniñ *üst*-üne kolıñ salğın "onun üstüne kolunu koy".

- (Rd.) Altay ş. : ittin *üst-ünü* kıska oturup aldı “kedi köpeğin üstüne oturdu”.
- (Rd.) Sagay ş. : yerdin *üst-ünde* sennēn artık alıp çoğul “yer yüzünde senden iyi kahraman yok”.
- (Rd.) Şor, Lebed, Kaç, Küerik ş. : *üst* “üst”
- (Castren,) Karagas ş. : *üşt* “üst”.
üstü=üştürtü=üştürten “üstünde”.
- (Castren,) Koybal ş. : *üst* “üst”, üstümdege “üstümdeki”.
- (Direnkova,) Oyrot ş. : at *üst-ünün* kıygırdı “at üstünden bağırdı”.
d’er *üst-üne* çıktı “yer yüzüne çıktı”.

f) *Kıpçak şivelerinde* :

- (Kırg. Sözü) Kırgız ş. : *üs, üst* “üst”.
üstün, üstürt “üst”.
üs-köbü aşkabi “üstte mi altta mı”.
- (Rd.,) Kazak ş. : *üs* “üst”.
- (Pröhle,) Balkar ş. : *üs* “üst”, zol *üsünde* “yol üstünde”.
- (Rd.) Kuman ş. : *üst* “üst”.
- (Rd.) Karaim ş. : *üst* “üst” *üstöldünġ* *üst-ündö* “masanın üstünde”.
- (Baskakov,) Nogay ş. : yol *üst-ündö* maġlı kayıs “yer üstünde yağlı kayış”.

g) *Türkî şivelerinde* :

- (Özb. Gr. 147,) Özbek ş. : *üstelnġ* *üst-ige* “masanın üzerine”.
- (Rd.) Tarançi ş. : taġ *üst-ige* mindi “dağın üstüne çıktı”

h) *Oğuz şivelerinde* :

- (Rd.) Kırım ş. : *üst* “üst”.
- (K.T.) Türkiye ş. : *üst, üstün* “üst”.

B. ÜZE, ÖZE

Tarihî devirlere ait olan *üze* veya *öze* mekân zarfı *üst, üstte* anlamlarında kullanılmıştır. Bugünkü şivelerde bu sözün sadece genişletilmiş şekilleri mevcuttur. Üzere, üzre gibi (bk. üzere bahsi, s. 24).

Üze veya öze sözlerinden hangisinin normal şekilde olduğu hakkında kati birşey söyleyemiyoruz. Orhun âbidelerinde kullanılan şekli E.T.Y.'de *üze* olarak gösterilmiştir. Prof. R. Arat bunun *öze* olması icabettiği kanaatinde. (Prof. R. Arat'dan edindiğim şifahi malûmata göre). Orhun âbidelerinde kullanılan alfabelerde (ö) sesi ile (ü) sesi farklı işaretlerle gösterilmediği için bu şekillerden birini seçmek bizim için şimdilik imkânsızdır.

Uygur metinlerinde *üze* yanında *öze* şekli de mevcuttur. Divanü Lûgat-it-Türk'te ve daha sonra bu sözü kullanan Çagatay şivesinde yalnız *üze* şekli görülür. Misaller :

a) *Orhun âbidelerinde :*

E.T.Y. 25 (11,77) : tağ *üze* yol sub körüb “dağ üstünde yol, su görüp”.

b) *Uygur metinlerinde :*

T.T. I, 8 - 47 : toprağ *üze* toprağ öndi “toprak üzerine toprak yığıldı”.

Türlü C. 253 - 56 : ol suvri sışlar *öze* tüşerler “o sivri uçlar üzerine düşerler”.

c) *Divanü Lûgat-it-Türk'te :*

I. 343 - 25 : kendler *üze* çıktımız “şehirler üzerine çıktık”.

d) *Atebetü'l-Hakayık'de :*

yağan bolsa yüklüg *öze*-sinde zer “üzerinde altın yüklü bir fil olsa”.

e) *Çagataycada :*

Mehdi : kuruğ yıgaç *üze* “kuru ağaç üzerinde”

5. İÇ GURUBUNA DAHİL OLAN MEKÂN ZARFLARI

A. İÇ

ičtin, içtirti, içre, içkerü

İç sözü, gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. Mücerret halde ve bazan cihetle ilgili eklerle genişletilmiş bir halde bulunabilir. Meselâ *ičre* “iç, içte”, *ičkerü* “iç, içeri”, *ičtin* “iç, içtaraf”, *ičtirti* “iç, içeride, içeriden” (bk. içre bahsi ve içkerü bahsi,

İçtin < iç-t-i-n: Bu şekil iç sözünün instrumental halidir. Aradaki -t sesi tufeylidir.

İçtirti: Bu şekil yalnız Uygur metinlerinde kullanılmıştır. W. Bang, bu sözün (ve bunun gibi taşırtı, öndürti, kidirti) bilinmiyen bir örneğe göre analogi yoluyla teşekkül ettiği veya bir fülin gerundium şekli olabileceği kanaatindedir. *İçtirti* < içtirt-i gibi.

İç sözü, eski türkçe devrinden beri bazan zaman ifadesi için de kullanılmıştır (içinde “zarfında, esnasında”). Fakat bu anlamda kullanılan iç sözü daima iyelik halindedir ve lokativ eki alır. İçinde < iç-i-n-de gibi.

İç sözünün intrumental hali Divanü Lûgat-it-Türk'te ve Çağatay metinlerinde ekseriya *ara* sözünün önünde *için ara* “kendi aralarında” olarak kullanılır (bk. ara bahsi).

İç sözü fonetik bakımdan mühim bir değişme göstermemiş yalnız Kıpçak şivelerinden Kazak şivesi *iş*, Balkar şivesi ise *its*, Kumuk ve Kazan şiveleri de *êç* şekillerini telâffuz ederler.

İÇ (VE İÇTİN, İÇTİRTİ) SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde*:

- E.T.Y. 27 (11,77) : kerekü iç-i ne teg “çadırın içi nasıldır”
 E.T.Y. II Ş 14 '1,58) : iç-in taşın adınçığ bediz urtum “içine dışına ayrıca tezyinat yaptırđım”.

b) *Uygur metinlerinde*:

- A. Yar. 110 - 21 : iç-into beklediler “içine sakladılar”.
 P.P. 44 - 21 : ötrü tegin bahğ iç-into kirdi “sonra prens şehir içine girdi”.
 M. III, 9 - Nr. 4 - 13 : içtin singar öküş erürler “iç tarafta çoğahlar”.
 T.T. V, 8 - 54/55 : iki eligniñ atsız erngek içtirti sola “iki elinin yüzük parmağını küçük parmağını içeriye kaçat”.

c) *Divanü Lûgat-it-Türk'te*:

- I, 245 - 12 : köñglüm iç-ün örtedi “gönlüm içten yandı”.
 I. 91 - 22 : kişi alası içtin, yılkı alası taşın “in-

sanın alası içinde hayvanın alası dışın-
da(dır)”.

d) *Atebetü'l-Hakayık'de* :

308 : ölüp yatsa toprak iç-inge kirip “toprak
içine girip ölüp yatsa”.

e) *Oğuz Kagan Destanında* :

6 - 2 : oşul orman iç-inde “bu ormanın için-
de...”

f) *Çagataycada* :

J. Deny : körgeç anı iç-in ara “onu aralarında
görünce” (Abuşka).

Rd. : iç “iç, orta”.

g) *Osmanlıcada* :

Risalet (s. 115) : od iç-inde kodun sen kendüzini.

h) *Sibirya şivelerinde* :

(Rd.) Altay ş. : ton iç-inde er yürür anı kim piler
“elbise içinde er yürür onu kim bilir”

(Rd.) Teleüt ş. : üy iç-ine kirdi “evin içine girdi”.

(Rd.) Tuba ş. : köböğönüñ iç-inde pyırarım “ocağın
içinde pişiririm”.

(Rd.) Lebed ş. : iç “iç, orta”.

(Direnkova / 74-4) Oyrot ş.: üy iç-inde “ev içinde”.

i) *Kıpçak şivelerinde* :

(Rd.) Kazak ş. : üydün iş-inde tösoktö catti “evin içinde
yatakta yattı”.

(Kırg.) Söz. Kırgız ş. : iç “iç”.

(Pröhle) Balkar ş. : üynü its-inde “evin içinde”.

(Pröhle) Kumuk. Kazan ş.: êç “iç”.

(Baskakov 134) Nogay ş. : iş “iç”, iş-inde “içinde”.

(Rd.) Karaim ş. : kırt upraklar iç-i-n “eski elbiseler
içinde”.

j) *Türkiye şivelerinde* :

(Raq.) Türki ş. : iç “iç”.

(Rd.) Tarançı ş. : üy iç-idin “ev içinden”.

k) Oğuz şivelerinde :

(Rd.) Azerî, Kırım,
Türkiye ş. : iç “iç”.

B. ORTU

(orta)

Ortu sözü, mazisi ilk Türk vesikalarına kadar gidebilen bir mekân zarfıdır. Orta, iç anlamında kullanılmıştır.

Ortu sözü Orhun âbideleri ile Uygur metinlerinden hep *ortu* şeklinde olup henüz bir fonetik değişmeye uğramamıştır. Divanü Lûgat-it-Türk'te *ortu* yanında *otra* şekli de vardır. Bu şekil, orta sözünün metatez hadisesi sebebiyle yanlış telâffuzundan meydana gelmiştir. Codex Comanicus'de hem *ortu* hem de *orta* şekli mevcuttur (orta şekli, türkçenin kelime sonundaki -u ve -ü seslerini -a ve -e olarak inkişaf ettirme temayülünden doğmuştur. Bunun gibi töpü > tepe, törü > töre v.b. sözler de mevcuttur). Aşağı - yukarı XIII. yüzyıldan itibaren ortu sözü ortadan kalkmış bunun yerine orta şekli kaim olmuştur. Bugünkü bazı Kıpçak şiveleri (meselâ Kırgız, Karagas ş.) ve bazı Sibiryâ şiveleri (meselâ Oyrot, Karagas) haricinde kalan bütün şiveler yine *orta* şeklini kullanmaktadırlar. Bu şiveler ise vokal ahengine en çok riayet eden şiveler olup *orto* şeklini telâffuz ederler.

ORTU “ORTA” SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde :*

E.T.Y. I. C 2 (1,22) : birgerü kün *ortusiñaru* “cenupta gün ortasına doğru”.

E.T.Y. I. C 36 (11,79) : tün *ortu* “gece ortası, gece yarısı”.

E.T.Y. I. C 36 (11,79) : kün *ortu* “gün ortası, öğleyin”.

Not : Ortu sözü Orhun âbidelerinde daima kün ve tün sözü ile beraber bulunup zaman ifade etmektedir.

b) *Uygur metinlerinde :*

T.T. V, 12 - 125 : ol köl *ortu-sınta* “o göl ortasında”.

T.T. V, 8 - 55 : iki *ortun* *ergñgk* köni turkur “ortadaki iki parmağı dik durdur”.

c) *Divanü Lûgat-it-Türk'te* :

- I. 188 - 1 : ikki boğra igeşür *otra* kökegün yançılır
“iki boğa çarpışır, *ortada* (arada) gök
sinek incinir”.
- I. 124 - 6 : ev *ortusu* “evin ortası”.

d) *Osmanlıcada* :

- Yus. Z. 101 - 14 : tabutu su *ortasında* kodılar.

e) *Sibirya şivelerinde* :

- (Rd.) Sagay ş. : kam *orta* “tam orta”.
- (Rd.) Şor ş. : kap *orta* “tam orta”.
- (Castrén,) Koybal ş. : *orte* “orta”.
- (Castrén,) Karagas ş. : *orte=orto* “orta”.
- (Direnkova,) Oyrot ş. : koylordın *ortozınan* eçkiler çıktı “ko-
yunların arasından (*ortasından*) keçiler
çıktı”.
- Rd. Küerik, Kaç ş. : *orta* “orta”.

f) *Kıpçak şivelerinde* :

- (Rd.) Kazak ş. : top *ortasına* bardım “halk arasına gir-
dim”.
- (Rd.) Karaim ş. : yat ortalarında “yabancılar arasında”.
- (Baskakov,) Nogay ş. : *orta* “orta”.
- (Kırg. Sözü,) Kırgız ş. : *orto col* “orta yol”.

g) *Türkî şivelerinde* :

- (Rağ.,) Türkî ş. : *orta* “orta”.
- (Özb. Gr.) 159, Özbek ş. : anıng *ortasında* “onun ortasında”.

h) *Oğuz şivelerinde* :

- (Rd.) Kırım, Azerî ş. : *orta* “orta”.
- (C. Emre,) Türkiye ş. : soğak *ortasında* oynuyorlardı.

TAŞ

Taş “dış” sözü gerek tarihî devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış olan bir mekân zarfıdır. İlk Türk vesikalarından beri mücerret olarak kullanıldığı gibi bazan -ra, -garu, -tın, -tırtı gibi cihetle (yönle) ilgili bazı ekler de almıştır (taşra “dış, dışta” bk. taşra bahsi taşgaru

“dışarı, dışarıya” bk. taşğaru. bahsi Taştın “dış, dışarıda, dışarıdan” şekli ile taştırtı “dış, dışarıda, dışarıdan” şekli ise aşağıda belirtilmektedir :

Taştın <taş-t-ı-n “dışarı, dışarıda” sözü Uygur metinlerinde çok kullanılmıştır. Divanü Lûgat-it-Türk'te birkaç örneğine tesadüf ediyoruz. Bu söz taş mekân zarfının instrumental halidir. Aradaki -t- sesi tufeylidir.

Taştırtı “dış, dışta, dışarıda” sözü de yalnız Uygur metinlerinde kullanılmıştır. W. Bang bu sözün 'öndürti, kidirti sözünde olduğu gibi) bilinmiyen bir örneğe göre analogi yolu ile teşekkül ettiği veya bir fiilin gerundium şekli olabileceği düşüncesindedir. *taştırt-ı gibi...

Taş sözü, fonetik bakımından Kaşgarî devri (II. yüzyıl) hattâ daha sonraki devirlere kadar hiçbir değişikliğe uğramamış fakat bundan sonra bilhassa Osmanlı ve Çağatay şivelerinin inkişaf etmeye başladığı devirlerde bazı fonetik değişmeler arzetmiştir. Meselâ: Osmanlı türkçesinde daha XIII. yüzyılda yazılan daşra taşra sözü bunun bir delilidir (bk. taşra bahsi Daha sonraki devirlerde taş sözündeki (a) vokalinin de darlaşarak (ı) olduğu görülür; taş > dış gibi. Bu darlaşma hadisesi Osmanlı türkçesi haricinde de vukubulmuş taş sözü tış olarak telâffuz edilmeye başlanmıştır. Son devir şivelerinden Sibiryâ şivelerinde taş ve tış ayrıca tij, Kıpçak şivelerinde taş, tış, tis, Türkî şivelerinde taş, tış nihayet Oğuz şivelerinde ise dış şekilleri kullanılmaktadır.

TAŞ SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun abidelerinde :*

E.T.Y. I C 12 (1, 28) : için taş-ı-n adınçığ bediz urturtım “içine dışına ayrı nakış vurdurdum”.

b) *Uygur metinlerinde :*

P.P. 17 - 2 : balğ taştın tarıçılarağ körür erti “şehir dışından çiftçileri görürdü”.

M. I, 16 - 5 : ol azıng kim taştan aska içküke kattap erür “o (senin) günah hevesin ki dıştan yemeğe ve içkiye katışıktır”.

M. III, 19 - 12 : taştırtı belgürtiler “dışarıda göründüler”

c) *Divanü Lûgat-it-Türk'te* :

I. 435 - 21 : er *taştın* bardı "adam dışarıya gitti".

d) *Atebetü'l-Hakayık'de* :

219 : bakıp *taş* bezekin körüp... "bakıp dış süsünü görerek..."

e) *Abû Hayyan'da* :

taş "dış, dışardı".

f) *İbnü Mühenna'da* :

taşguk "dış taraf, bir şeyin dış yanı".

g) *Codex Comanicus'de* :

tas, tastin "dış, dışarı".

h) *Çağataycada* :

Şeyh. Sül. : *taş* "dış".

i) *Osmanlıcada* :

Tar. Söz. : *taş* yüzüne ol sızar içinde ne var ise (Yunus Divanı).

T. Saz. Ş. A. 43 - 18 : kimisi yolun *dışında* (Köroğlu).

j) *Sibirya şivelerinde* :

(Rd.,) Altay ş. : *tij* "dış", *tijına* "dışına", *tijında* "dışında".

(Rd.) Teleüt ş. : *tiji* ak içi kara kiji "dışı ak içi kara kişi".

(Rd.) Şor ş. : *taş* "dış".

(Direnkova 74-5,) Oyrotş. : sudın *tıştına* çıkardı "suyun dışına çıkardı".

k) *Kıpçak şivelerinde* :

(Rd.) Kazan ş. : *tışka* çıktı "dışarı çıktı".

(B.T.L.,) Kazan ş. : *taş* "dış".

(Rd.) Kazak ş. : *tıştan* keldi "dışarıdan geldi".
tışka çık "dışarı çık".

(Kırg. Söz.,) Kırgız ş. : *tış* "dış", *tış* kiymın "dış elbise".

(Pröhle,) Balkar ş. : terezeni *tışında* "pencerenin dışında".

l) *Türkî şivelerinde* :

- (Raq.) Türkî ş. : taş “dış”, taşta “dışında”.
 (Rd.) Tarançı ş. : taş “dış”.

m) *Oğuz şivelerinde* :

- (Rd.) Kırım, Türkiye ş. : dış “dış”.
 (Rd.) Türkmen ş. : taş “dış”.
 taşın kelip “dışarıdan gelip”.

YAN

Yan sözü, gerek tarihi devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde çok kullanılan bir mekân zarfıdır. Tarihî devirlerde hiçbir fonetik değişmeye uğramamışsa da son devir şivelerinden (y) sesini (ç) olarak inkişaf ettiren Kırgız şivesinde *çen* ve (y) sesine (d') olarak inkişaf ettiren Oyrat şivesinde *d'an* olarak kullanılmıştı.

Yan sözü, mücerret olarak kullanıldığı gibi bazan cihetle ilgili olan bazı eklerle de genişletilerek *yanğaru* “yana doğru”, *yanğak* “yan taraf” şekilleri ile kullanılır. *Yanğaru* sözü daha önce -ğaru, -gerü bahsinde gösterilmişti. *Yanğak* sözüne ise Divanü Lûgat-it-Türk ve Oğuz Kagan Destanında tesadüf ediyoruz.

Yan sözü bazan bir ismin ablativ halinden sonra gelir (-den yaña). Burada yan sözüne artık bir mekân zarfı değil de bir son - çekim edatı nazariyle bakmak icabeder.

YAN SÖZÜ İÇİN ÖRNEKLER

a) *Orhun âbidelerinde* :

- E.T.Y. 26 (1, 108) : on tünke *yan*-dağı toğ birü bardımız
 “on gece yandaki sırtlardaki manialar
 arasına vardık”.

b) *Uygur metinlerinde* :

- A. Yar. 44 - 15 : berü *yan*-ısınta sansız sakışsız kişilerin
niñg boyunları boğağuluğ “beri yanda
 sayısız insanların boyunları bokagılı”.

c) *Divanü Lûgat-it-Türk'te* :

- I. 241 - 11 : *yan* “yan”.

- I. 434 - 11 : tegme *yanğak* pustımız “her yandan pusu kurduk”.
- d) *Oğuz Kagan Destanında* :
- 320 : dün *yanğak*-ka kide durur irdi “şimal tarafına gidiyordu”.
- e) *Abû Hayyan'da* :
- yan* “yan”, *yana* “cihet”.
- f) *İbnü Mühenna'da* :
- yaña* “yan, yana”.
- g) *Çagataycada* :
- Mehdi : körüp peykân vü per her *yan* “her tarafta ok ucu ve tüyler görür” (Nevâî)
- h) *Osmanlıcada* :
- Yus. Z. 24 - 14 : ol küteyfer geldi zelha *yan*-ına “o Küteyfer Zeliha'nın yanına geldi.”
- Yus. Z. 16 - 17 : istediler dört *yaña*-dan dağılu “dört taraftan dağılmayı istediler”.
- Yus. Z. 101 - 10 : ol tabutu çıkar ço bizden *yaña*.
- i) *Sibirya şivelerinde* :
- (Direnkova 74-4), Oyrot ş. : *d'an* “yan”, sol *d'anına* “sol tarafına”.
- Rd. Altay ş. : *yan* “yan”, *meniñg* yanımda “benim yanımda”.
- (Rd.), Teleüt Küerik ş. : *yan* “yan”.
- j) *Kıpçak şivelerinde* :
- (Kırg. Sözü) Kırgız ş. : *çen* “yan”, *çenine colotboyt* “yanına yaklaştırmıyor”.
- Rd. Kazan ş. : u senin *yanıña* kitti “o senin yanına gitti”.
- Rd. Karaim ş. : *yan* “yan”.
- k) *Türki şivelerinde* :
- Raq. Türkî ş. : *yan* “yan”, yanımda “yanında”.

1) *Oğuz şivelerinde :*

- Rd. Kırım ş. : *yan* “yan”.
 Türk. Söz., Türkiye ş. : *yan* “yan”.

KÜN TOĞSUK, KÜN BATSİK

Kün toğsuk “gün doğusu, doğu”, kün batsık “gün batısı, batı” sözleri Orhun âbidelerinden itibaren daha ziyade tarihî devirlerde kullanılan bir mekân zarfı ve yön ismidir. Bu toğsuk ve batsık sözleri toğ- “doğmak”, bat- “batmak” fiillerinin partisip şekilleridir.

Gerek kün toğsuk ve gerek kün batsık sözü Orhun âbideleri, Uygur metinleri ve Divanü Lûgat-it-Türk'te henüz hiçbir değişmeye uğramamış, fakat daha sonraki devirlerde ve bilhassa Çağatay ve Osmanlı şivelerinin teşekkül etmeye başladığı sıralarda bu sözlerin sonundaki -suk, -sık partisip eklerinin yerini daha başka ekler işgal etmiştir. Meselâ Çağatay şivesinde kün toğar < kün toğ-ar, Osmanlı şivesinde kün doğusu < kün toğ-u-su veya gün batısı < kün bat-ı-sı gibi...

Bugünkü şivelerden Türkiye türkçesi ile Azerî türkçesinde yine gün doğusu, gün batısı. Kırgız şivesinde kün çığış < kün çık-ı-ş, kün batış < kün bat-ı-ş şekilleri kullanılmaktadır. Misaller :

a) *Orhun âbidelerinde :*

- E.T.Y. 2 (1, 128) : öñre *kün toğsukına* kisre kün batsıkına tegi... “önde gün doğusuna, arkada gün batısına kadar”.

b) *Uygur metinlerinde :*

- M. III. 9 - 1 : kaltı *küntuğsukdunķı* yil tursar “eğer gün doğusundaki rüzgâr dursa”.
 M. III. 9 - 3 : kün *batsıkınġaru* “gün batısına doğru”.
 M. III. 8 Nr. 3 - 6 : kün *batsıkdaķyir* “batı tarafındaki yer”

c) *Divanü Lûgat-it-Türk'te :*

- I. 463 - 1 : *kün toğsuk* “şark, gün doğusu”.
 I. 463 - 2 : *kün batsık* “gün batısı, garp”.

d) *Çağataycada :*

- Şeyh. Sül. : *kün toğar* “gün doğusu, şark”.

c) *Osmanlıcada* :

- Rd. : *gün doğusu* “doğu”, *gün batısı* “batı”.
 (Kırg. Söz.) Kırgız ş. : *kün çığış* “şark”.
 (Kırg. Söz.) Kırgız ş. : *kün batış* “garp”.
 (B.T.L.) Azerî ş. : *gün doğusu* “şark”, *gün batısı* “garp”.
 (B.T.L.) Türkiye ş. : *gün doğusu* “şark”, *gün batısı* “garp”.
 (Türk. Söz.) Türkiye ş. : *batı* “garp”, *doğu* “şark”.

KÜN

Kün sözü Uygur metinleri ile Oğuz Kağan Destanından tesadüf ettiğimiz *cenup* anlamında bir yön ismidir. Bu söz mücerret halde pek kullanılmamış, ekseriya bunun instrumental şekli olan *küntün* < *kün-t-ü-n* “*cenup, cenupta*” kullanılmıştır. Aradaki -t- sesi tufeylidir. Misaller :

a) *Uygur metinlerinde* :

- T.T. I. 13 - 142 : *öntün küntün bulungda* ögrünçlüg yil yiltirdi “şark ve cenup tarafında sevinçli rüzgâr esti”.
 T.T.I, V. 8 - 71 : *küngerü* yüzlenip... “*cenuba doğru yüzünü çevirip*”.

b) *Oğuz Kagan Destanında* :

- 295 : *kündünki bulungda* barқан degen bir yir bardurur “*cenup tarafında Barkan denilen bir yer vardır*”.

TAĞ

Tağ sözü, yalnız Uygur metinlerinde *şimal* anlamında kullanılan bir yön ismidir. Bu sözün mücerret halde kullanılışına hiç tesadüf edemiyoruz. Sadece bunun instrumental şekli olan *tağtın* < *tağ-t-ı-n* kullanılmıştır. Burada da -t- sesi tufeylidir. Misaller:

- T.T. VI. 22 - 84 : *küntün sıñar tağtın* yıñaq... “*cenup tarafında şimal tarafında*”.
 T.T.I. 7. 13 - 143 : *kidin tağtın bulungda* tñgri kapığı açıldı “*garp ve şimal cihetinde tanrı kapısı açıldı*”.

SOL

Sol sözü ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz bir yön ismidir. Bu metinlerde sol sözünün mücerret halde kullanılışına hiç ratslamıyoruz. Soltun<sol-t-u-n “sol, solda” instrumental hali kullanılmıştır. Divanü Lûgat-it-Türk, İbnü Mühenna, Abû Hayyan ve Codex Comanicus’de *sol* sözüne ayrı ayrı tesadüf edildiğine göre, bunun, tarihî devirlerin bütün şivelerinde kullanıldığı anlaşılıyor. Bugün de birçok şivelerde kullanılmaktadır.

Oğuz Kağan Destanında sol sözü yerine *çonğ* sözü mevcuttur ki bunu sol sözünün analoji yolu ile değişen bir şekli olarak kabul etmek herhalde yersiz olmaz. Nitekim Oğuz Kağan Destanı’nın¹ notlar kısmında da bunun böyle bir tesirle husule geldiğini kabul eden bir fikir de vardır ki burada: “sol mefhumunu ifade eden söz her yerde *sol*’dur, yalnız Kırım’da *sonğ* da denilir, çünkü bu söz *onğ*(sağ) tesiriyle şeklini değiştirmiştir. Troki Karainleri *on* ve *son* diyorlar. Biz burada üzerinde çok tereddüt ettiğimiz ç-’nin, onu takibeden hece tesiriyle, s-’den vücuda geldiğini kabul ederek izah etmek istiyoruz, çünkü o *çonğ*’la bir birlik teşekkül etmiş gibidir. *Çong çangak...*” şeklinde izah edilmiştir. Bu izaha göre ilk önce *onğ* tesiri ile sol sözü *sonğ* olmuş ve sonra da *čanğak* sözünün tesiriyle *çonğ* olarak telâffuz edilmiştir. Misaller :

a) *Uygur metinlerinde :*

T.T. VI. 22 - 94 : *soltun* kök luu, oñdun aq bars “solda gök timsah sağda ak pars”.

b) *Divanü Lûgat-it-Türk’te :*

I. 72 - 16 : *sol* elig “sol el”.

c) *Oğuz Kagan Destanında :*

124 : *çonğ* çangakıda “sol yanında”.

363 : *çonğ* yakıda “sol yanına, yanında”.

d) *Çagataycada :*

(Bab.) II,647-19 ’tre.233) : *sol* “sol”.

e) *Osmanlıcada :*

T. Saz. Ş. A. 74 - 7 : ...sağ ile *solundan* (Köroğlu).

f) *Sibirya şivelerinde :*

- (Rd.) Altay ş. : *sol* yanında.
 (Rd.) Teleüt ş. : meni *sol*ına turğıstu “beni *sol*una oturttu”

g) *Kıpçak şivelerinde :*

- (Rd.) Kazak ş. : *sol* tüstük “şimal”.
 (Rd.) Karaim ş. : *son* yanında “sol tarafında”.
 (Kırg. Söz.,) Kırgız ş. : *sol* kol “sol el”, *ong sol* “sağ sol”.
sol tüstük caķ “şimal”.

h) *Oğuz şivelerinde :*

- Türk. Söz. Türkiye ş. : *sol* “sol”.

ONG, SAĞ

Onğ sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz sağ, sağ taraf anlamında olan bir yön ismidir. Bu metinlerde bu sözün *onğ*dun < ongtun onğ-t-u-n “sağ taraf, sağda” şekli ile *onğ*aru < *onğ*garu şekillerine tesadüf ediliyor. Daha II. yüzyıldan itibaren *onğ* sözü yanında aynı anlamda bir sağ sözünün kullanıldığına şahit oluyoruz. Divanü Lûgat-it-Türk'te *onğ* ve *sağ* sözlerinden her ikisi de mevcuttur. Codex Comanicus'da *onğ*, Abû Hayyan'da *onğ* ve *sağ* her iki şekilde İbnü Mühenna'da yalnız sağ şekli kullanılmıştır. Çağataycada *on* osmanlıcada *sağ* bugünkü şivelerden Oğuz şivesi haricindeki şiveler *onğ*, Oğuz şivesi ise *sağ* sözlerini benimsemiştir. Misaller :

a) *Uygur metinlerinde :*

- U. IV. 38 - 136 : *onğ* kolu bilekindin kesilip “sağ kolu bileğinden kesilip...”
 T.T. VI. 22 - 94 : soltun kök luu, *onğ*dun aķ bars “solda gök timsah sağda ak bars”.

b) *Divanü Lûgat-it-Türk'te :*

- I. 72 - 15 : *onğ* elig “sağ el”.

c) *Oğuz Kağan Destanında :*

- 360 : *onğ* yaķıda kırık kulaç ıģaķnı diktürdi “sağ yanına kırık kulaç direk diktirdi”.

d) *Çagataycada* :

Bab. II.638-2oṅg “sağ”.

e) *Kırgız şivesinde* :

Kırg. Sözü. : *tündö oṅg kırıṅgan catḳansıṅg*
“gece uyurken sağ yanın üzerine yat-
mışsın”.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

1. Bab. R. R. Arat, *Vekayi Babur'un Hâtıratı*, cilt II, Ankara 1946 (fihrist kısmı).
2. R. R. Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, Edip Ahmet Bin Mahmut Yüknekî, 1951 İstanbul.
3. D. L. T. B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Ankara 194 —1943, cilt I, II, II ve Dizin.
4. W. Bang und G. R. Arat, *Die Legende von Oghuz Qaghan*, Berlin 1932.
5. T. T. W. Bang und A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, Berlin, I. 1929; II. 1929; III. 1930; IV. 1930; V. 1931; VI.
6. W. Bang und A. von Gabain, *Ein Uigurisches Fragment über den Manichaischen Windgotte*, Ujb. 1928, s. 248 - 256.
7. Uig. Stud. W. Bang und A. von Gabain, *Uigurische Studien*, Ujb, s. 193 - 210, 1930 Berlin.
8. Türlü C. W. Bang ve R. R. Arat, *Türlü Cehennemler üzerine Uygurca Parçalar*, Türkiyat mec., s. 251 - 264.
9. Dr. Tahsin Banguoğlu, *Ana hatlariyle Türk Grameri*, İstanbul 1940.
10. Abdullah Battal, *İbnü Mühenna Lûgati*, T.D.T.C. 1934.
11. Şeyh Sül. Şeyh Süleyman Efendi Buharî, *Lûgat, Çagatay ve Türkî Osmanî*, İstanbul 1298.
12. Baskakov N. A. Baskakov, *Nogayskiy Yazık i ego dialekti*, Moskova - Leningrad 1940.

13. Uyg. Sözl. Dr. A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul I. 1934, II. 1937, III. 1938.
14. A. Caferoğlu, *Eski Türklerde Cihet Tayini*, Varlık mec. 1934, sayı 21, s. 234.
15. Abû H. A. Caferoğlu, *Abû Hayyân : Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk*, İstanbul 1931.
16. Prof. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*, II. İstanbul 1943.
17. Castrén A.alexander Castrén, *Koibalischen und Karagassischen sprachlehre*, Petersburg 1857.
18. M. Fahrettin Çelik, *Türklerde Dört Yönüm Dört Renkle Adlandırılması*, Türk Amacı, sayı 3. 1942 İstanbul, s. 132 - 138.
19. M. A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aux Chotscho* Berlin, I. 1912, II. 1919, III. 1922.
20. A. von Le Coq, *Ein Christliches und ein Manichaisches Manuskriptfragment in Türkischer Sprache aus Turfan*; SBAW. 1909, s. 1202 bis 1218 (Chainesische Turkistan).
21. A. von Le Coq, *Ein Manichaisches Buchfragment aus Chotsche*, 1912, s. 145 - 154.
22. J. Deny J. Deny, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Grameri), çeviren: A. U. Elöve, İstanbul 1941.
23. Yus. Z. Dehri Dilçin, *Yusuf ve Züleyha* (Şeyyat Hamza), T. D. K. Yayını, İstanbul 1946.
24. Dmitriev K. K. Dmitriev, *Grammatika Kumukskogo Yazıka*, Moskova - Leningrad 1940.
25. Dırenkova N. P. Dırenkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskova - Leningrad 1940.
26. V. Gülşah Halide Dolu, *Dasitan-ı Varka ve Gülşah, Gramer Hususiyetleri*, Türkiyat Enstitüsü: Tez 260, 1945—1946.
27. C. Emre A. Cevat Emre, *Türk Dil Bilgisi*, T.D.K. İstanbul 1945.
28. Bay. Ris. İsmail H. Ertaylan, *Hüseyin Baykara Risâlesi*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi cilt I. sayı 1. İstanbul 1946, s. 40 - 47.

29. Mehdi J. Eckmann, *Mirza Mehdis Darstellung der Tschagataischen Sprache*.
30. Kadı B. Muharrem Ergin, *Kadı Bürhanettin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt IV, sayı 3, İstanbul 1951, s. 287 - 327.
31. A. von Gabain, *Allturkische Grammatik*, Leipzig 1941.
32. Özb. Gr. A. von Gabain, *Ozbekische Grammatik*, Leipzig 1945.
33. Gombocz Z. Gombocz, *Zur Lautgeschichte der Altaischen Sprachen*, KSz XIII, 1912.
34. B.T.L. H. Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*, cilt I, II., 1927—1928 İstanbul, III, IV. T.D.K.
35. C. C. Comes Géza Kuun, *Codex Cumanicus*, Budapestini 1880.
36. T. Saz. Ş. A. Prof. M. F. Köprülü, *Türk Saz Şairleri Antolojisi*, cilt II.
37. U. F. W. K. Müller, *Uigurica*, Berlin II, 1911; IV 1931.
38. Man. Mecdut Mansuroğlu, *13 ncü asırda Anadolu Metinleri*, Türkiyat Enstitüsü, doktora tezi, No. 172.
39. Ferheng. Yekta Mutlu, *Ferhenknâme-i Sadi Tercümesi: Grammer Hususiyetleri*, Türkiyat Enstitüsü, Tez 272.
40. J. Németh, *Probleme de Turkischen Uzeit: Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Korös Dicata*, Budapeşte 1942—47.
41. E. T. Y. Hüseyin Nâmık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1941, cilt I, II, III, IV.
42. P. P. Hüseyin Nâmık Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara*, T.D.K. İstanbul 1940.
43. S. Nabi Sıdika Özkul, *Sire Al-Nabi: Mustafa Zarir*, Türkiyat Enstitüsü: Tez 258, 1945—1946.
44. Kısas. Saime Özkul, *Kısas Al-Anbiye (Yusuf Kısası)*, Türkiyat Enstitüsü Tez 258, 1945—1946.
45. Pröhle W. Pröhle, *Balkarische Studien*: KSz 1914—1915 s. 165 - 276.

46. Raq. Raquette, *Eastern Turki Grammar*, MSOS, Berlin s. 170 - 232.
47. Rd. W. Radloff, *Versuch eines Worterbuches des Türk-Dialecte*, Sankpeterburg, cilt I, II, III, IV.
48. Samoilovitch, *Le Monument Turk d'İkhe-Khuchotu en Mongolie Centrale*, Roznik Orjent IV., s. 60 - 107.
49. K. T. Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317.
50. Risalet. Gönül Türkkuş, *Risaletü'n-Nushiy(y)e'nin Gramer Hususiyetleri*, Türkiyat Enstitüsü, Tez 273, 1947—1948.
51. O. Nedim Tuna, *Orhun Yazıtlarının Fonoloji ve İmlâ Kaideleri*, Türkiyat Enstitüsü, Tez 168, 1948—1949.
52. T.D.T.C., *Osmanlıcadan Türkçeye Tarama Dergisi*, İstanbul 1934 ve Index.
53. Tar. Söz. T.D.K., *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, İstanbul 1943 cilt I, II.
54. Türk Söz. T.D.K., *Türkçe Sözlük*, İstanbul 1945.
55. Kırg. Söz. Prof. K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çeviren: Abdullah Tayman, cilt I, II. İstanbul 1948.
56. A. İnan, *Türkoloji Ders Hülâsaları*, İstanbul 1936.
57. Bay. D. F. Bezci, *Hüseyin Baykara Divana*, Türkiyat Enstitüsü, Tez. 1951—1952.
-